

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ НАСІННЕВОЇ ДОПОМОГИ ТРУДЯЩОМУ СЕЛЯНСТВУ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

Завдання відбудови сільського господарства, висунуте Х з'їздом РКП(б), вимагало від партії і Радянської держави величезного напруження сил на цій найважливішій тоді ділянці боротьби за соціалізм. Розроблені з'їздом заходи по піднесенню сільськогосподарського виробництва передбачали насамперед відновлення посівних площ і підвищення врожайності зернових культур в індивідуальних селянських господарствах. Для виконання поставлених завдань Радянський уряд, партійні та громадські організації мали розвинути ініціативу трудящого селянства та організувати йому всебічну державну допомогу.

Радикальним заходом стало введення в країні продовольчого податку, значно меншого, ніж продовольча розверстка. Виходячи з класових позицій і дбаючи про першочергове піднесення добробуту сільської бідноти, з'їзд дав настанову господарським органам звільняти її від «деяких, а у виняткових випадках і від усіх видів натурального податку» [2, с. 528]. Ставши на шлях зменшення податків, Комуністична партія та Радянський уряд керувалися вказівками В. І. Леніна про те, що соціалізм треба будувати на особистій заінтересованості трудівника¹.

Особиста заінтересованість селянина в результатах своєї праці була одним з основних важелів відродження посівних площ під зерновими культурами. А для успішного їх відродження необхідно було організувати насінневу допомогу в широких масштабах тим господарствам, які вперше одержали земельні наділи або збільшили землекористування за рахунок конфіскованих поміщицьких і куркульських земель.

Організацію державної допомоги посівним зерном трудящому селянству України у відбудовний період в загальному плані висвітлюють історико-партійні та історичні дослідження [35;

¹ Продовольчий податок на Україні протягом 1921—1925 рр. зменшився від 117 млн. пудів до 80 млн. (в перерахуванні на жито). Звільнялися від продовольчого податку господарства сільської бідноти, де розмір посівних площ не перевищував 0,5 дес. на душу, якщо вони не займалися промислами або лихварськими операціями. У 1924 р. на Україні звільнення або скидки в сплаті податку одержали 800 тис. селянських господарств, а в 1925 р.— 1082 тис., або 22% від їх загальної кількості [14, с. 20].

Класовий підхід до нарахування і розподілу податку серед соціальних прошарків став у руках диктатури пролетаріату своєрідним регулятором, який впливав на розвиток соціальної структури села. Податкова політика Радянської держави була яскравим свідомством піклування її про зростання добробуту сільської бідноти і середняків, про зміцнення економічного становища цих прошарків доколгоспного села.

34; 33; 36; 37; 32; 39]. Найбільше уваги приділяється заходам держави диктатури пролетаріату під час засухи і голоду 1921—1922 рр. та ліквідації їх руйнівних наслідків. У цьому аспекті повністю вивчено 1924 рік. Конкретно, з глибоким аналізом і відповідними узагальненнями показано організацію натуральної і грошової допомоги трудящому селянству України в колективних розробках [38; 40]. До цих же питань зверталися П. І. Бакуменко і П. П. Бачинський [25; 26; 27]. Всебічно, на широкий джерельній базі відтворюють процес організації державної допомоги колективним господарствам республіки кілька спеціальних праць [29; 30; 41; 43].

Ми прагнули систематизувати і узагальнити питання надання державної допомоги трудящому селянству посівним зерном та кредитами для його купівлі у відбудовний період.

* *
*

Боротьбу трудівників українського села за освоєння землі очолила Комуністична партія. Ще до офіційного оголошення про перехід країни до непу партія висунула завдання — в найкоротші строки відбудувати сільське господарство, відновивши довоєнні розміри посівних площ. Конкретної форми ці завдання набули в рішеннях IX Всеросійського з'їзду Рад та V Всеукраїнського з'їзду Рад. З осені 1920 р. розпочалася активна підготовка до проведення весняної посівної кампанії 1921 року. V конференція КП(б)У (17—22 листопада 1920 р.) запропонувала партійним організаціям на місцях, органам Наркомпроду і Наркомзему республіки заздалегідь розпочати підготовчі роботи до посівної кампанії і спільними зусиллями всього радянського і партійного апарату добитися засіву всієї площі ярового клину [3, с. 90—91].

Для організаційної підготовки і проведення посівної кампанії в республіці ЦК КП(б)У оголосив мобілізацію 17 тисяч комуністів [13, 1921, № 1, с. 26]. Виконуючи настанови Центрального Комітету партії, оргбюро Київського губкому КП(б)У оголосило посівну кампанію ударною. Бюро прийняло рішення направити із складу губкому по одному партійному працівникові до кожного повіту губернії [5, ф. 1, оп. 6, спр. 938, арк. 3]. Харківська губерньська партійна організація в період посівної кампанії 1921 р. послала на село 1475 комуністів [13, 1921, № 9, с. 4].

Активно взялися за підготовку до посівної кампанії і працівники радянського апарату. Так, президія Одеського губвиконкому 21 березня 1921 р. теж вирішила направити в повіти для допомоги місцевим органам влади своїх представників [6, ф. 1, оп. 2, спр. 453, арк. 39]. Надійними помічниками партії і Ра-

дянської влади у вирішенні важливого господарського завдання були організації незаможного селянства. І з'їзд КНС Мелітопольського повіту 18 січня 1921 р. оголосив «весняний посів бойовим фронтом» і закликав трудящих селян засіяти всю площу ярового клину [18, с. 25]. Активну допомогу партійним організаціям, Радам і КНС у проведенні посівних кампаній надавали сільські комсомольські осередки [31, с. 40—42]¹.

Мобілізовані комуністи, працівники Рад, актив організацій незаможних селян та комсомольці здебільшого входили в сільській місцевості згідно з постановою РНК УРСР від 25 грудня 1920 року. В зимові місяці 1921 р. посівні комісії провели облік у селянських господарствах посівного зерна, тяглової сили і реманенту. Головним у їх діяльності була заготівля посівного матеріалу. Зерно кращої якості, вилучене в куркульських господарствах за продрозверсткою, надходило до спеціально створених фондів [5, ф. 1, оп. 6, спр. 938, арк. 7]. Комнезами і Ради вдавалися і до вилучення посівного зерна в куркульських господарствах для потреб бідноти [9, ф. Р-767, оп. 1, спр. 3, арк. 11]. Створивши таким чином посівний фонд, держава змогла передати селянам у вигляді позики навесні 1921 р. 6,5 млн. пудів зерна [6, ф. 1, оп. 2, спр. 28, арк. 57].

Зерно з державних фондів було у розпорядженні місцевих посівних комісій, які розподіляли його серед селян. Незаможникам і сім'ям червоноармійців зерно за рішенням посівкомів передавалося безповоротно. Так, у с. Аврамівці Хортицького повіту Запорізької губернії навесні 1921 р. 12 господарств сільської бідноти безповоротно одержали від держави 50 пудів ячменю, 24,5 пуд. проса, 20 пуд. вівса і 10 пуд. кукурудзи [9, ф. Р-107, оп. 1, спр. 5, арк. 9, ф. Р-107, оп. 1, спр. 5, арк. 23].

Організаційна робота партії та органів Радянської влади, поєднана з матеріальною допомогою трудящому селянству, дала позитивні наслідки. Посівні площі в республіці весною 1921 р. становили 17,1 млн. дес. [4, ф. 17, оп. 31, спр. 85, арк. 10; 20, 3; 21, 4; 23, 1925, № 21, 16]².

¹ Масова мобілізація комуністів і радянських працівників для проведення весняної посівної кампанії була здійснена і весною 1922 року. Пізніше заходи мобілізаційного характеру в період посівних кампаній не проводилися, бо партійний і господарський апарат на селі зміцнів, в галузі організаційно-господарської діяльності Рад було набуто певного досвіду.

² Тут і далі ми називаємо площі посівів на польових землях індивідуальних селянських господарств. При визначенні розміру їх бралися дані НКЗС, ЦСУ та фінансових органів. Вони не збігаються з показниками в інших дослідженнях. Так, у монографії «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» (с. 226) та «Нарисах розвитку народного господарства Української РСР» (с. 213) вказуються посівні площі як на польових, так і на присадибних ділянках у селян в колгоспах і радгоспах. Істотно наведені дані не розходяться з цифровими викладками у праці П. С. Загорського і П. К. Стояна (с. 54). Дещо применшена цифра посівних площ весною 1921 р., у монографії В. Самофалова (с. 105).

Весняна посівна кампанія показала, що селянство, кероване Комуністичною партією, здатне при допомозі робітничого класу, Радянської держави відбудувати сільське господарство. Перші досягнення трудівників сільського господарства на шляхах непу були відзначені в рішеннях I Всеукраїнської наради КП(б)У (2—4 травня 1921 р.) [3, с. 110].

Успішному відродженню посівних площ перешкодили неврожай і голод. Особливо великих збитків зазнали південні та південно-східні райони республіки, де збір зернових становив у 1921 р. 10% довоєнного 1913 року.

В комплексі заходів партії та уряду в цей період одне з перших місць відводилося організації продовольчої та насінневої допомоги трудящому селянству. 29 червня 1921 р. уряд УРСР створив надзвичайний орган — Центральну Комісію допомоги голодуючим (ЦКДОПГОЛ). Одним з основних її завдань було забезпечення селянських господарств посівним матеріалом.

Враховуючи обстановку, що склалася у неврожайних районах, РНК УРСР виділила з державних фондів насінневу позику для селян в розмірі 1,4 млн. пудів озимих культур [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 41]. Але ця позика в ряд районів надійшла з запізненням, коли посівний сезон уже закінчився. До того ж земля була настільки сухою, що не всі селяни наважувалися сіяти озимину. Значна кількість селянських господарств вистала цю позику для харчування. В результаті вказаних причин у неврожайних районах спостерігалися значні недосіви (до 30% від звичайного розміру) [5, ф. 1, оп. 7, спр. 324, арк. 9, 62]. В південних губерніях республіки озимими культурами було засіяно лише 1200 тис. дес., а урожай потім дали тільки 855 тис. дес. [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 45]. Всього восени 1921 р. трудящі селяни України зайняли озимими 4,4 млн. дес. [5, ф. 1, оп. 6, спр. 938, арк. 44].

Таке становище викликало занепокоєння з боку керівних партійних органів і уряду республіки. Питання про становище сільського господарства обговорювалося на VI конференції КП(б)У (9—13 грудня 1921 р.) та VI Всеукраїнському з'їзді Рад [14—18 грудня 1921 р.]. Конференція по доповіді Д. З. Мануїльського ухвалила спеціальну резолюцію «Допомога неврожайним губерніям», де йшлося про насінневу та продовольчу допомогу неврожайним губерніям і визначилися джерела створення фондів цієї допомоги [3, с. 163—168]. З'їзд Рад вирішив надіслати у неврожайні райони насінневу позику в розмірі 2,5 млн. пуд. та збільшити продовольчу допомогу до 2 млн. пудів [28, с. 55—56]. Ще 2 млн. пудів посівного зерна виділялося РНК та УЕН для продажу населенню готівкою [3, с. 164]. Як на конференції, так і на з'їзді обговорювалося питання про організацію широкої позики у забезпечених господарств неїмущим при

умові, що держава віднесе її в рахунок продовольчого податку 1922 року.

Чітка постановка завдань господарського будівництва в рішеннях керівних партійних органів допомогла державним установам та громадським організаціям зосередити увагу на основних проблемах боротьби за негативними наслідками засухи. Значне місце в їх діяльності відводилося забезпеченню трудящих селян посівним матеріалом.

У грудні 1921 р. в селах за ініціативою комнезамів розгорнулася робота по проведенню добровільної державної позики насінневого матеріалу для господарств сільської бідноти у заможної частини селянства. В першу чергу фондами створюваної позики користувалися члени КНС та сім'ї червоноармійців [5, ф. 1, оп. 6, спр. 992, арк. 3; ф. 1, оп. 7, спр. 115, арк. 5; 7, ф. 113, оп. 2, спр. 32; арк. 17].

В ряді місцевостей куркульські елементи саботували цей захід держави. Тоді сільські Ради і КНС зобов'язували глутатів виділити певну кількість зерна в рахунок позики. Всього, за нашими підрахунками, по лінії державної позики посівні комісії одержали і розподілили 533 209 пуд. зерна [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 13, 15—17].

Основну ж частину посівного матеріалу трудяще селянство республіки дістало від Радянської держави. Як уже вказувалося, фонд насінневої допомоги планувався в 4,5 млн. пудів. На початку 1922 р. з'ясувалося, що створити такий фонд неможливо, бо селянство не змогло повернути державні позики 1920 і весни 1921 років. Крім того, довелося збільшувати у непередбачених розмірах і продовольчу допомогу голодуючим. Через це планові накреслення по створенню посівного фонду зменшувалися до 3282 тис. пудів [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 10]. З великими труднощами органи Наркомзему і Наркомпроду створили насінневий фонд зернових культур, розміром 2 644 065 пудів [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 14]. Але цієї кількості не вистачало, щоб засіяти яровий клин. Враховуючи це, уряд дав розпорядження передати посівним комісіям зернові фонди комітетів незаможних селян [10, ф. Р-203, оп. 1, спр. 522, арк. 2]. До весни 1922 р. у фондах КНС залишилося 1 472 207 пуд. зерна. Все воно через посівні комісії було розподілено у неврожайних губерніях [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 17]. Таким чином, державна допомога посівним матеріалом, що надходила різними каналами, дорівнювала 4 651 481 пуд. зерна [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 17].

Надзвичайно важке становище примусило Радянський уряд звернутися до закордонних закупок. Але вороже настроєні уряди капіталістичних країн зволікали переговори так, що строки поставок виявились неприйнятними. За цих умов радянські торговельні організації змушені були погодитися на закупку піз-

ніх ярих зернових і бобових культур. Всього за кордоном (в США, Румунії і Чехословаччині) було закуплено 2 413 520 пуд. кукурудзи і 263 830 пуд. ячменю та бобових культур [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 27]. Одержані за кордоном культури було розподілено як позику серед посівкомів (для видачі селянам) і 505 тис. пудів йшло на продаж по ціні 60 тис. крб. за пуд [6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 35].

Всього державні органи УРСР заготовили і передали селянам весною 1922 р. у вигляді позики понад 7 млн. пуд. зернових та бобових культур, що давало можливість засіяти 3 068 088 дес. [16, с. 13, 54; 6, ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 30]. Ідучи далі по цьому шляху, УЕН 8 березня 1922 р. ухвалила передати губернським земельним відділам для розподілу серед трудівників села 350 тис. пудів насіння олійних культур [4, ф. 17, оп. 14, спр. 882, арк. 103]. Якщо врахувати і продовольчу допомогу, то голодуючі райони республіки восени 1921 — навесні 1922 р. одержали 16 млн. пуд. зерна і майже 9 млн. крб. золотом [6, ф. 1, сп. 2, спр. 2683, арк. 296].

Величезна допомога держави врятувала від голодної смерті сотні тисяч трудівників села, дала можливість утримати від розорення своє господарство і спираючись на цю допомогу відроджувати виробництво. Завдяки державній допомозі в 6 голодуючих губерніях республіки 43% бідняцьких господарств було забезпечено посівним зерном [19, с. 1].

Державна допомога трудящому селянству мала і величезні політичні наслідки. Хитання, властиві дрібному товаровиробникові в період воєнного комунізму, поступово зникали. Селяни-середняки на практичному досвіді переконувалися, що Радянська влада економічно підтримує їх виробництво, всіма наявними засобами забезпечує його існування й розвиток. Ці політичні переконання трудяшого селянства ще більше зміцнювали його союз з робітничим класом.

Внаслідок занепаду сільського господарства, неврожаю, відсутності необхідних продовольчих запасів і коштів держава не могла охопити допомогою всі потребуючі господарства. Частина бідноти і середняків в тяжкий для них час змушена була звертатися за «допомогою» до куркулів, які приховували зерно та інші продукти. Природно, що тут умови диктував куркуль. Використовуючи гостру потребу селян в продуктах харчування та посівному зерні, куркулі прагнули економічно закабалити сільську бідноту, позбавити її хліба, а при сприятливих умовах і землі. Потай, ховаючись від органів влади і КНС, куркулі позичали неімущим зерно за відробітки, за половину чи 3/4 урожаю, який забирали на пні, або на умовах передачі в користування земельних ділянок. Особливо великого розмаху подібні куркульські операції набули в південних губерніях республіки. Враховуючи ці процеси і вважаючи їх дію недопустимою, дер-

жава диктатури пролетаріату 8 липня 1922 р. видала постанову «Про визнання недійсними кабальних угод на хліб». Відповідно до цієї постанови всі кабальні позики на зерно у куркулів було ліквідовано. Держава заборонила повертати хліб глитаєм, якщо вони вимагатимуть понад 50% розміру позики або передачі на пні частини вирошеного врожаю [15, ст. 491; 6, ф. 1, оп. 2, спр. 862, арк. 27]. ЦК КП(б)У в листі від 14 липня 1922 р. вказував, що партійні організації мусять провести широку роз'яснювальну роботу серед селян на основі постанови ВУЦВК про недопустимість угод кабального характеру, що уряд, визнаючи приватну ініціативу у відбудові народного господарства, і надалі послідовно захищатиме інтереси сільської бідноти [4, ф. 17, оп. 14, спр. 877, арк. 138].

І все ж втрати худоби у зимовий період, нестача посівного зерна привели до того, що не весь яровий клин вдалося засіяти. У ряді районів республіки обробіток ланів був неякісним і неповним. У степових губерніях України площі під зерновими дорівнювали 6085 тис. дес., що було менше на 3 млн. дес., ніж у 1921 р. [21, с. 4]. В зоні лісостепу селянські посіви зернових 1922 року становили 8300 тис. дес., тобто більше попереднього року на 326 тис. дес. [21, с. 4]. Тут селянство успішно освоювало колишню поміщицьку землю. Всього селянські господарства у 1922 р. зайняли зерновими 14 386 тис. дес. [4, ф. 17, оп. 31, спр. 85, арк. 10].

Недосіви зернових культур весною 1922 р. вимагали від партії і органів Радянської влади посилити допомогу трудящому селянству. Враховуючи досвід попередніх років та державні можливості, Радянський уряд прийняв рішення про створення на громадських засадах сталих посівних фондів на місцях. 22 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив створити волосні посівні фонди. Рекомендувалося виділити в кожній волості земельну ділянку площею не менше 25 дес., яку місцеве населення оброблятиме й доглядатиме, використовуючи поради агрономів. Посівне зерно для цих ділянок держава передавала безплатно. Весь врожай мав надходити до броньованого посівного фонду. Продовольчим податком ці площі не обкладалися [15, ст. 230].

Під керівництвом партійних організацій земельні відділи Радкомітети незаможних селян з весни 1922 р. розпочали роботу по створенню волосних посівних фондів. Рішення про обробіток землі на виділених ділянках приймали загальні збори селян. Вони ж визначали й ті господарства, які мали обробляти громадський лан [8, ф. Р-1371, оп. 1, спр. 15, арк. 1—4]. У першу чергу до цієї роботи залучалися куркульські господарства, забезпечені робочою худобою і реманентом [5, ф. 28, оп. 1, спр. 675, арк. 1, 2, 5; спр. 458, арк. 5; 8, ф. Р-1327, оп. 1, спр. 1, арк. 32]. Більша частина площ насінневих фондів відводилася під зернові культури. До осені 1922 р. майже у всіх волостях республі-

ки існували посівні фонди, створені на колишніх поміщицьких і куркульських землях¹.

Не припиняла держава і видачі позик трудящому селянству. Найбільше їх восени 1922 р. знову було направлено у південні губернії республіки, де селянство з великими труднощами додало наслідки засухи. Всього у вигляді позики селяни України восени 1922 р. одержали 4,7 млн. пуд. зерна, з яких понад 4 млн. пуд. становив посівний матеріал [12, 9/IX 1922 р.; 38, с. 232]. Надана державою допомога дала можливість трудящому селянству майже повністю засіяти озимий клин. У відповідь на піклування Комуністичної партії і уряду селяни у встановлені строки здійснювали оплату продовольчого податку, збільшували продаж зерна та інших продуктів державі.

Аграрна політика партії, невинно зростаюча державна допомога та діяльність партійних організацій Рад давали позитивні наслідки. У доповіді на VII Всеукраїнському з'їзді Рад М. В. Фрунзе вказував, що у 1922 р. в північних районах України посівні площі досягли довоєнного рівня [16, с. 14]. В цілому, як було відзначено на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4—10 квітня 1923 р.), «продукція сільського господарства у 1922 р. значно перевищила продукцію попередніх років. Збільшено площу промислових культур, успішно пройшла озима сівба» [3, с. 216].

Задовільний урожай 1922 р. в лісостепових губерніях республіки та своєчасна оплата продовольчого податку відкрили більш широкі можливості для держави у наданні натуральної допомоги селянам. Весною 1923 р. Радянський уряд передав сільським трудівникам у вигляді позик понад 3,5 млн. пудів посівного зерна [42, с. 148]. Цього року трудяще селянство на території всієї республіки одержало добрий урожай. Невідповідність темпів відбудови важкої промисловості і сільського господарства, нестача оборотних засобів та зношеність промислового обладнання привели до кризи збуту. Різко упали ринкові ціни на хліб. Криза збуту стала гальмом у дальшому піднесенні продуктивних сил сільського господарства. За цих умов треба було вводити інтенсивні культури і збільшувати оборотні кошти сільського господарства, надаючи селянству фінансову допомогу.

Ініціатором створення сільськогосподарського кредиту виступила Комуністична партія. 7 вересня 1922 р. в газеті «Правда» було надруковано статтю «Про сільськогосподарський кре-

¹ Волосні посівні фонди існували до осені 1923 року. На цей час в умовах невпинного зростання продуктивності індивідуальних селянських господарств вони втратили своє призначення. Постановою ВУЦВК від 12 вересня 1923 р. посівні ділянки, виділені з земель державного фонду, було ліквідовано, а їх землі передано в розпорядження сільських комітетів взаємодопомоги або з агрикультурною метою районним агрономічним дільницям [6, ф. 27, оп. 4, спр. 359, арк. 26].

дит», де йшлося про фінансову допомогу сільській бідноті і середнякам через систему Державного банку [11, 7/IX 1922 р.].

Необхідність організації такої допомоги пояснювалася і тим, що з переходом до непу куркуль почав претендувати на панування в економіці сільського господарства. Недостатня забезпеченість сільської бідноти і частини середняків робочою худобою та реманентом привела до того, що стали відроджуватися різні форми експлуатації. На селі загострювалася класова боротьба. Подекуди куркулі почали виявляти політичну активність, намагаючись підкорити своєму впливові сільські Ради та громадські організації. Комуністична партія і Радянська держава повинні були допомогти трудящому селянству, захистити його від куркульської експлуатації. Вирішенню цих питань присвятив свою роботу XII з'їзд РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.). Одним з конкретних заходів у цій справі мусив стати державний кредит. З'їзд зобов'язав господарські органи розширити всебічну допомогу селянам по лінії кооперації та організації державного і кооперативного кредиту, доступного дрібним і найдрібнішим господарствам, який зможе «вклинитися в економічні відносини селянина проти куркуля» [2, с. 699].

Однією з форм організованої фінансової допомоги селянству стали у відбудовний період товариства сільськогосподарського кредиту. З середини 1923 р. на Україні повсюдно розпочалося створення губернських товариств сільськогосподарського кредиту — Губсільбанків та низових кредитних установ. Їх об'єднував і фінансував «Укрсільбанк», котрий розпочав свої операції 27 листопада 1923 р. [24, 1924, № 3, 14].

У створенні кредитних фондів республіки для потреб сільського господарства, організації допомоги у швидкому відродженні його величезну роль відіграв Державний Банк СРСР. На 1 грудня 1924 р. загальні оборотні кошти «Укрсільбанку» та його місцевих відділів обчислювалися сумою 41 694 673 крб. З цієї суми 38% становили кошти, передані на Україну Державним Банком СРСР [24, 1924, № 3, с. 15]. Внаслідок фінансування союзного уряду збільшився розмір допомоги трудящому селянству республіки. Це було яскравим свідченням економічних переваг єдиної союзної держави. Спільні зусилля всіх республік, допомога та взаємодопомога прискорили процес відбудови сільського господарства країни.

Розподіл кредитних сум через мережу відповідних установ здійснювався за класовим принципом. Керуючись настановами В. І. Леніна, держава відокремлювала «селянина трудящого від селянина власника, — селянина працівника від селянина торговця, — селянина трудівника від селянина спекулянта» [1, т. 30, с. 92]. Так, у 1923/24 р. клієнтуру сільськогосподарського банку на 69,1% становили незаможники, 37,5% — середняки і 1,7% інші верстви [14, с. 19]. Всього до 1 травня 1925 р. кредитні товариства УРСР через сільбанки одержали і розподілили серед

селян 24 млн. крб. для закупок посівного зерна, що становило 28,6% від загальної суми кредитів на розвиток сільського господарства республіки [17, с. 40].

В 1924 р. деякі райони України знову зазнали стихійного лиха. Найбільше постраждали від засухи південні та південно-східні округи. Але тепер держава, використовуючи наявні запаси зерна, змогла надати селянам більшу допомогу, ніж у 1921 році. Вже з осені 1924 р. в засушливі райони своєчасно було направлено посівне зерно, щоб запобігти недосіву озимих культур. Восени 1924 р. трудящі селяни України одержали для проведення посівної кампанії 1275 тис. крб. грішми і 1638 тис. пуд. зерна поліпшеної якості [22, с. 244]. Держава на 2/3 забезпечила потреби селянських господарств у посівному матеріалі. Це означало, що сфера застосування куркульського капіталу була звужена, що куркулі не могли проводити позичкові операції кабального характеру, які вели до розорення і занепаду бідняцько-середняцьких господарств. Організована державою насіннева допомога була по суті економічним наступом на куркуля, формою класової боротьби, яка точилася на селі у відбудовний період.

У ході підготовки до весняної посівної кампанії 1925 р. держава ще більше розширила допомогу селянству як зерном, так і кредитами для закупок посівного матеріалу. Всього державна допомога під час весняної посівної кампанії 1925 р. становила 3,7 млн. пуд. зерна і 7,9 млн. крб. грішми [38, с. 232; 4, ф. 17, оп. 16, спр. 1533, арк. 42]. Крім того, районам, які постраждали від засухи у прикордонній смузі республіки (Одеська і Волинська губернії) уряд СРСР додатково відпустив ще 300 тис. пуд. посівного зерна. На Україну весною 1925 р. було направлено 125 тис. пуд. сортового насіння ячменя, вівса і трав, закуплено союзним урядом за кордоном [6, ф. 27, оп. 5, спр. 10, арк. 22].

Всього у відбудовний період (з весни 1921 р. по осінь 1925 р.) розмір натуральної допомоги селянству Радянської України від держави становив 32 229 тис. пудів посівного зерна [4, ф. 17, оп. 14, спр. 882, арк. 103; ф. 17, оп. 16, спр. 1533, арк. 42; 6, ф. 1, оп. 2, спр. 28, арк. 57; ф. 27, оп. 3, спр. 390, арк. 30, 41; 16, 13, 54; 22, 224; 12, 9/IX 1922 р.; 42, с. 148; 38, с. 228]. Допомога, яку держава у вигляді позик надавала в різні роки відбудовного періоду, була неодинаковою: більшою в роки, коли трудящі селяни розпочинали освоєння колишніх поміщицьких і куркульських земель та тоді, коли значних збитків економіці індивідуальних господарств завдавало стихійне лихо.

Державна натуральна і грошова допомога селянству в проведенні посівних кампаній рятувала десятки тисяч господарств від розорення і куркульської кабали, зберігала їх як господар-

ські одиниці¹. Відмічаючи значення державної підтримки селянам, бюро Харківського губкому КП(б)У 11 червня 1925 р. вказувало, що завдяки добре організованій «насінневій допомозі», дістали можливість «обсягтися маломіцні групи населення» [4, ф. 17, оп. 16, спр. 1573, арк. 141].

Державна допомога селянству ставала фактором, який впливав на психологію дрібнотоварного виробника. Вона переконувала селянина в необхідності об'єднати матеріальні, трудові ресурси та засоби виробництва в колективах.

Безумовно, державна допомога мала не тільки економічні, а й важливі політичні наслідки. Вона впливала на зміцнення союзу сільської бідноти й середняків з робітничим класом, ве-ла до ще більшого згуртування трудящих мас села навколо Комуністичної партії та Радянської влади. Завдяки величезній організаторсько-політичній роботі, здійсненій Комуністичною партією і державою, поєднаній з різнобічною допомогою в республіці 1921—1925 років, швидкими темпами відбувався процес відбудови сільськогосподарського виробництва в масштабах всієї країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 30, 528 с.
2. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, 781 с.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958, 703 с.
4. Центральний партійний архів інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.
5. Партійний архів інституту історії партії при ЦК КП України.
6. Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР.
7. Партархів Полтавського ОК КП України.
8. Донецький обласний державний архів.
9. Запорізький обласний державний архів.
10. Харківський обласний державний архів.
11. Газ. «Правда», 1922, 7 вересня.
12. Газ. «Коммунист», орган ЦК КП(б)У, 1922, 9 вересня.
13. Ж. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 1, с. 26; 1921, № 9, с. 2—4.
14. Стенографический отчет VII пленума ЦК КП(б)У (21—23 октября 1925 г.). Харьков, 1925, 117 с.
15. Сборник узаконений УССР, 1922, 1110 с.
16. VII Всеукраинский съезд Советов. Стенографический отчет. Харьков, 1922, 192 с.
17. Стенографічний звіт VII губерніяльного з'їзду Рад Київщини 23—28 квітня 1925 р. К., 1925, 568 с.

¹ Насінневі позики держави, видані трудящому селянству для господарств сільської бідноти, фактично були безповоротною допомогою. Рядом постанов ВУЦВК і РНК УРСР ліквідувалася заборгованість неспроможних господарств по державних позиках 1920—1924 років. За нашими підрахунками, загальна сума заборгованості селян державі, що ліквідувалася, становила понад 10 млн. пудів зерна [Див. В. Чубарь. Советская Украина. Харьков, 1925, стор. 45; А. В. Одинцов. Борьба з наслідками недороду 1924 року. Харків, 1925, 11; 4, ф. 17, оп. 16, спр. 1500, арк. 131; 6; ф. 27, оп. 4, спр. 177, арк. 374; ф. 27, оп. 6, спр. 1859, арк. 9].

18. Протокол засідання с'їзду комнезаможних Мелітопольського уезда. Мелітополь, 1921, 26 с.
19. Сельське хозяйство України в 1921—22 году.— В зб. «Народное хозяйство Украины в 1921—22 году». Харьков, 1923, 125 с.
20. Матеріали к докладу НКЗ на II сессии ВУЦИКа. Харьков, 1924, 38 с.
21. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922/23 сельскохозяйственном году. Харьков, 1924, 134 с.
22. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923—24 год. Харьков, 1925, 256 с.
23. Ж. «Радянський селянин» — орган НКЗС, 1925, № 21, с. 14—16.
24. Ж. «Земельник» — орган землеустроїної секції профспілки «Робітземлісу», 1924, № 3, с. 13—17.
25. Бакуменко П. І. До історії боротьби КП України за революційне перетворення аграрних відносин на Україні (1920—1925 рр.).— В зб. «Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва», вип. 2. К., 1959, с. 31—46.
26. Бачинський П. П. Допомога радянської держави і робітничого класу селянству України у відбудові сільського господарства в 1921—1923 рр.—Зб. наукових праць аспірантів кафедр історії КПРС вузів УРСР, вип. III, К., 1956, с. 17—28.
27. Бачинський П. П. Борьба КП(б)У за восстановление сельского хозяйства (1921—1925 гг.). Автореф. канд. дисс. К., 1959, 22 с.
28. Буценко А. Десять Всеукраїнських з'їздів Рад. Харків, 1927, 115 с.
29. Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні. К., 1960, 152 с.
30. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Харків, 1969, 154 с.
31. Журавльов М. На відбудові. К., 1959, 123 с.
32. Загорський П. Р., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. К., 1960, 163 с.
33. Історія селянства Української РСР, т. II, К., 1967, 534 с.
34. Історія Української РСР, т. II, К., 1967, 899 с.
35. Нариси історії Комуністичної партії України. Видання третє, доповнене. К., 1971, 675 с.
36. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. К., 1949, 579 с.
37. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1956, 555 с.
38. Розвиток народного господарства Української РСР, т. I, К., 1967, 459 с.
39. Самофалов В. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963, 378 с.
40. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I, К., 1967, 511 с.
41. Чмыга А. Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.). М., 1959, 224 с.
42. Чубар В. Я. Вибрані статті і промови. К., 1972, 628 с.
43. Шулъга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні. К., 1960, 151 с.

В. М. КОЗАК

РАДЯНСЬКІ ГРОМАДЯНИ — УЧАСНИКИ НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В ЮГОСЛАВІЇ (1941 — 1945 рр.)

Бойова діяльність радянських патріотів в глибокому тилу ворога, їх участь в національно-визвольній боротьбі — важлива тема історичного дослідження. Актуальність цієї теми особливо посилюється зараз, коли радянський народ, усе прогресивне людство готується гідно відзначити 30-річчя великої Перемоги над фашизмом.

У радянській літературі опубліковано ряд робіт [17; 21; 15], де майже, висвітлено участь радянських людей в антифашистській війні народів Югославії. Проте досі немає праць про джерела поповнення партизанських з'єднань, де воювали радянські громадяни. Недостатньо вивчено спеціальний, національний та віковий склад цих формувань. Мало в літературі даних, що характеризують партійність радянських партизанів, а також рівень їх бойової підготовки.

Разом з тим таке соціологічне дослідження необхідне. Воно допомагає краще осмислити закономірності, глибинні процеси, що обумовили широкий розмах руху Опору за кордоном, його міжнародний характер, а також усвідомити соціально-політичні корені стійкості радянських партизанів і тим самим допомагає викривати фальсифікаторів історії другої світової війни.

Гітлерівці вивезли до Югославії тисячі радянських людей. Їх пильно охороняли, використовували на важких роботах, жорстоко карали. Проте ніщо не могло зламати в'язнів. Відірвані від Батьківщини, у надзвичайно тяжких умовах вони продовжували боротьбу з фашизмом. Багато з них, ризикуючи життям, виривалися з неволі і ставали партизанами. Так, десятки бійців радянського (4-го) батальйону 7-ої Воводинської бригади Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ) мали на своєму рахунку кілька втеч з німецьких таборів [14; с. 6—8].

Часто радянські люди приходили до партизанів групами, організовано [16; 18]. Кількість їх в НВАЮ швидко зростала. В кінці 1943 на початку 1944 р. з радянських людей, які до цього були, як правило, розкидані у різних частинах НВАЮ і партизанських загонах, югославське командування почало створювати відділення і взводи, а потім роти і батальйони.

Підрахунки автора, який використав архівні документи, списки бійців, повідомлення преси, письмові свідчення учасників воєнних подій тощо, дозволяють зробити наведені нижче висновки.

В рядах НВАЮ і партизанських загонах боролосся понад 6100 радянських громадян¹. Вони створили тут такі окремі формування: 1-шу Радянську ударну бригаду, яка діяла в районі Словенського Примор'я, 11 батальйонів, 20 рот, 3 взводи. Крім того, радянські бійці воювали у 172 з'єднаннях, частинах НВАЮ і партизанських загонах групами і поодинокі.

Серед радянських партизанів, що воювали на території Югославії, 70% становили червоноармійці та офіцери Радянської Армії, які потрапили в полон, а потім втекли з неволі; 24% — цивільні особи, вивезені на фашистську каторгу, яким вдалося вирватися з таборів; 4% — ті, що перейшли на бік партизанів

¹ В роботах радянських дослідників наводяться різні дані про кількість радянських бійців НВАЮ. Так, М. І. Семиряга [21, с. 7] пише, що їх було 2900 чоловік, Т. С. Бушуєва [15, с. 13] вважає, що не менше 6300—6500 чоловік.

з так званої «російської визвольної армії» (РВА) та «національних легіонів», примусово створених гітлерівцями з числа військовополонених; 2% — представники трудової російської еміграції, котрі в роки революції опинилися в Югославії, а після другої світової війни стали громадянами СРСР і повернулися на рідну землю.

Радянські громадяни в НВАЮ і в партизанські загони потрапляли так. Основна частина — 40% втекли з німецьких таборів, розташованих у містах Земун, Славонські Брод, Беляк та інших; 25% — з «робітничих команд», створених в системі фашистської будівельної організації «Тодта»; 15% — з ешелонів, наповнених військовополоненими та «східними робітниками» (особливо багато таких втеч було на території Срема) [2, с. 552]; 10% вирвалися з неволі за межами Югославії — в Італії, Греції та Австрії, причому багато їх спочатку билося в рядах гарібальдійців та грецьких патріотів, а потім влилося в НВАЮ та партизанські загони. 14% було звільнено місцевими партизанами під час боїв. Решту 6% становили колишні рядові РВА і прогресивно настроєні російські емігранти. Ці дані, як і попередні, не є остаточними.

Війна — період найтяжчих випробувань — переконливо продемонструвала дружбу трудящих усіх республік нашої країни, їхню любов до соціалістичної Вітчизни. Згуртованість, взаємодопомога і воля до боротьби з ворогами відзначали радянських людей повсюди: і в фашистських таборах, і в партизанських загонах.

Де ж та сила, яка допомагала стійко переносити жах полону, примушувала добровільно ризикувати і здійснювати втечі, щоб відновити чи розпочати запеклий бій з фашистами? Що породжувало масовий героїзм радянських людей, кликало їх на боротьбу з загарбниками? Усвідомлення того, що тільки при Радянській владі, під керівництвом Комуністичної партії стали можливими величезні соціально-економічні і політичні перетворення, досягнуті нашим народом після Великого Жовтня. Радянські люди добре розуміли: мало вигнати окупантів з рідної землі, треба розгромити і знищити фашизм — найлютішого ворога людства і прогресу.

Ось чому радянська людина навіть у глибокому тилу ворога, ким би вона не була за своїм соціальним станом та національністю, завжди активно включалася в боротьбу з гітлерівцями та їхніми посіпаками. Показовий у цьому відношенні аналіз соціального складу 4-го батальйону 7-ї Воеводинської бригади НВАЮ. Серед 200 бійців постійного складу тут воювали: робітники — 70 чоловік (35%), колгоспники — 64 (32%), службовці — 66 чоловік (33%) [6, с. 120—126, 142—145, 158, 159, 167, 168; 7, с. 104—108]; 8, с. 9—11, 32—35, 155, 156, 9, с. 118—122, 139; 10, с. 131—138; 11, с. 102—107; 12, с. 63—65, 113—

115. Інші підрахунки, що стосуються даного батальйону, зроблені автором на основі цих же джерел].

Приблизно таким же був соціальний склад 1-ї Радянської ударної бригади НВАЮ, одного з батальйонів у складі 1-ї Македонсько-Косовської бригади та інших формувань з радянських партизанів. Таким чином, у народно-визвольній війні в Югославії брали участь представники всіх соціальних верств населення Радянського Союзу. Це закономірно, бо кожен громадянин нашої країни і там, далеко від Батьківщини, не уявляв себе без Радянської держави, що утвердила справжню демократію і великі права громадян, і готовий був усіма силами боротися за її свободу і незалежність.

Цікавий аналіз вікового складу радянських партизанів. Наприклад, у 4-му батальйоні 7-ї Воеводинської бригади бійців 1890—1907 рр. народження налічувалося 39 чоловік (19,5%), 1908—1912 рр.—36 (18%); 1913—1917 рр.—27 (13,5%); 1918—1920 рр.—43 (21,5%), 1921—1923 рр.—45 (22,5%), 1924—1925 рр.—7 (3,5%), 1926—1927 рр.—3 чоловіки (1,5%). У 1-й Радянській ударній бригаді воїнів 1890—1907 рр. народження було 70 чоловік (14%), 1908—1912 рр.—80 (16%), 1913—1917 рр.—85 (17%), 1918—1920 рр.—75 (15%), 1921—1923 рр.—100 (20%), 1924—1925 рр.—65 (13%), 1926—1927 рр.—20 (4%), 1928—1929 рр.—5 чоловік (1%) [22. Інші підрахунки, що стосуються даної бригади, зроблені також на основі цього джерела].

Отже, до першого підрозділу входило 49%, до другого — 53% бійців, які народилися після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Багато молоді цього віку (48—55% загальної кількості радянських бійців) боролося в таких бригадах, як 1-ша Македонська-Косовська, «Франьо Огулинац Сельо», 11-та Похорська та інші формування з радянських громадян.

Молоді патріоти, які знали про революцію лише з книг, розповідей своїх батьків та дідів, виконуючи заповіді старших, виховані партією і комсомолом, сміливо стали на захист завоювань Великого Жовтня, ідеалів соціалізму і комунізму. В цьому ще раз переконливо виявилася спадкоємність поколінь нашої країни, величезна притягальна й надихаюча сила ідей марксизму-ленінізму.

Партизанські формування з радянських громадян були національними та інтернаціональними. Так, серед 500 бійців постійного складу 1-ї Радянської ударної бригади були представники 35 народів та національностей Радянського Союзу і зарубіжних країн. Серед них росіян — 190 чоловік (38%), казахів — 70 (14%), українців — 60 (12%), азербайджанців — 50 (10%), узбеків — 25 (5%), білорусів — 15 (3%), туркменів — 10 (2%), таджиків — 10 (2%), татар — 5 (1%), киргизів —

5 (1%), всього 440 чоловік (88%). Решту 60 бійців (12%) бригади становили представники ще 18 національностей Радянського Союзу та народів зарубіжних країн.

У складі 200 воїнів 4-го батальйону 7-ї Воеводинської бригади росіян воювало 122 чоловіки (61%), українців — 39 (19,5%), казахів — 16 (8%); білорусів — 5 (2,5%); грузинів — 4 (2%), узбеків — 3 (1,5%); туркменів — 3 (1,5%); киргизів — 2 (1%), азербайджанців, вірменів, осетинів, дагестанців, євреїв, молдаванів — по одному бійцю (по 0,5%).

Аналогічне становище склалося в інших партизанських формуваннях, зокрема в одній з рот 8-ї Країнської ударної бригади, в 4-й роті 14-ї Сербської ударної бригади НВАЮ, у 1-му батальйоні 5-ї Македонської бригади, воїни яких належали до 10 національностей Радянського Союзу і трьох народів Югославії [23]. Відомий югославський партизан М. Павлін, характеризує склад штурмового батальйону 15-ї дивізії НВАЮ, куди входило 120 добровольців з числа найвідважніших бійців, пише: «Тут було багато і радянських людей — росіян, українців, молдаванів, білорусів, латишів, литовців, грузинів» [19, с. 43—44].

Наведені вище цифри і факти ще раз свідчать про морально-політичну єдність радянських людей, народжену радянським ладом, мудрою національною політикою партії. Представники багатьох національностей, які населяють нашу неосяжну країну, разом боролися з гітлерівськими загарбниками на фронті. Плеч о-пліч боролися вони з фашистами і на далекій югославській землі. Боролися, тому що їм були дорогі заповіді В. І. Леніна, Радянська держава, тому що відчували себе братами, рівноправними громадянами однієї Батьківщини-матері.

Сподівання гітлерівців, які розраховували розпалити національну ворожнечу між трудящими Радянського Союзу, виявилися марними. «Війна розбила надії світового імперіалізму на відродження національних міжусобиць, на розвал багатонаціональної соціалістичної держави. Народи СРСР в єдиному строю героїчно бились і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, спільної перемоги над ворогом, показали світові чудеса стійкості і мужності» [1, с. 12].

Цікаві й такі дані. У 1-й Радянській ударній бригаді воювало членів і кандидатів у члени партії 30 чоловік (6%), комсомольців 100 чоловік (20%). У 4-му батальйоні 7-ї Воеводинської бригади комуністів і комсомольців налічувалося відповідно 12 чоловік (6%) і 18 чоловік (9%). Приблизно такий же партійний і комсомольський про шарок був і в ряді інших формувань з радянських громадян, що воювали в Югославії. Повсюдно комуністи й комсомольці показували зразки мужності й відданості Батьківщині, зразки виконання інтернаціонального обов'язку, були серед радянських воїнів та їхніх югославських побратимів цементуючою силою.

Факти свідчать, що радянські бійці, які воювали в рядах НВАЮ та партизанських загонах, мали хорошу бойову виучку. Колишній заступник командира 18-ї бригади НВАЮ Франц Бавец говорив, що у радянському батальйоні, який входив до складу цієї бригади, «були люди, які вже воювали на фронті солдатами. Тому виявилися досвідченими, добре навченими» [20]. Високо оцінювало югославське командування бойову активність і мужність радянських бійців 4-го батальйону 7-ї Воеводинської бригади та інших формувань з радянських партизанів [13, с. 17; 14, с. 10; 4, с. 111].

Справедливість таких оцінок підтверджує аналіз особового складу цих формувань. Так, з 500 бійців 1-ї Радянської ударної бригади 65 чоловік (13%) становили колишні офіцери Червоної Армії, 110 (22%) — сержанти і старшини, 200 (40%) — рядові. Багато воїнів мали поранення в боях ще до полону. Меншість — 125 бійців (25%) — були цивільні особи, які стали партизанами після втечі з німецької неволі.

У 4-му батальйоні 7-ї Воеводинської бригади офіцерів Червоної Армії нараховувалося 13 чоловік (6,5%), бійців сержантського складу 18 чол. (9%), колишніх рядових 159 бійців (79,5%). 51 боець батальйону, або кожен четвертий, мав поранення ще до полону. Лише 10 бійців (5%) до того, як потрапили до югославських партизанів, не воювали.

Про наявність у партизанських формуваннях з радянських громадян значної кількості досвідчених і загартованих воїнів, які брали активну участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на Східному фронті, свідчить особовий склад 5-го батальйону 1-ї Пролетарської бригади 6-ї Пролетарської дивізії «Нікола Тесла», однієї з рот 8-ї Країнської ударної бригади та інших підрозділів. Радянські партизани охоче передавали своїм югославським побратимам свій фронтовий досвід. Командування НВАЮ, використовуючи досвід та військову майстерність радянських партизанів, залучало їх до штабної роботи, до планування та здійснення бойових операцій. Так, у штабі 34-ї дивізії НВАЮ було 12 радянських офіцерів, а всього їх боролось у цій дивізії 29 чол. [5, с. 444—445]. Решта радянських офіцерів входила здебільшого до штабів бригад, батальйонів або очолювала підрозділи. Про бойову майстерність радянських партизанів свідчить той факт, що їм часто довіряли гармати, як це було, наприклад, у 1-й та 7-й Воеводинських бригадах [3, с. 459; 24], посилали до артилерійських і танкових частин та інших спеціальних підрозділів [5, с. 566—567, 574—575].

Наведений вище соціологічний аналіз говорить про масовий характер збройної боротьби радянських партизанів, яка зливалася з визвольною війною югославських народів. У глибокому тилу ворога радянські громадяни незалежно від свого віку,

національності й партійності добровільно воювали за свободу і незалежність своєї країни та братніх народів Югославії. Все це є доказом високої свідомості радянських людей, їх пролетарського інтернаціоналізму. На боротьбу з фашистськими загарбниками радянську людину штовхали не терор і «крайності» окупаційного режиму, не «диктатура більшовицьких комісарів і комуністів», як про це пишуть буржуазні фальсифікатори історії, а глибока ідейність, любов до Батьківщини, відданість Комуністичній партії, прагнення захистити завоювання Великого Жовтня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1972, 30 с.
2. Воєводина у борбе. Нови Сад, 1963.
3. Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа (далі: «Зборник докумената и података»), т. 1, кн. 9, Београд, 1962.
4. Зборник докумената и података, т. 5, кн. 35, Београд, 1967.
5. Зборник докумената и података, т. 5, кн. 36, Београд, 1968.
6. Архів Міністерства оборони СРСР (АМО СРСР), ф. 431 сп, оп. 87509, спр. 15.
7. АМО СРСР, ф. 431 сп, оп. 87509, спр. 16.
8. АМО СРСР, ф. 431 сп, оп. 87509, спр. 18.
9. АМО СРСР, ф. 439 сп, оп. 87480, спр. 1.
10. АМО СРСР, ф. 439 сп, оп. 87480, спр. 2.
11. АМО СРСР, ф. 439 сп, оп. 87480, спр. 3.
12. АМО СРСР, ф. 439 сп, оп. 87480, спр. 15.
13. АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 72.
14. АМО СРСР, ф. 1164, оп. 1, спр. 102.
15. Бушueva Т. С. «Русские роты и батальоны в Народно-освободительной армии Югославии.— «Советское славяноведение», 1972, № 3, с. 11—20.
16. Вујошевић Ј. Црвеноармејци у партизанима. — «Комунист», 1963, № 323.
17. Зеленин В. В. Участие советских людей в народно-освободительной войне в Югославии.— Вторая мировая война, кн. 3. М., «Наука», 1966, с. 130—138.
18. Zujev J. Oni su se borili zajedno s vama.— «Zemlja Sovjeta», 1970, № 10, s. 15—20.
19. Павлин М. Первые русские. — Сб. «Память сердца». М., 1965.
20. Pavlin M. Pogovor Bazoviška brigada. — «TV — 15», 10.XII 1969.
21. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., «Наука», 1970, с. 116—135.
22. Матеріали та документи Г. О. Жилиєва, колишнього пропагандиста 18-ої бригади НВАЮ.
23. Матеріали та документи І. В. Барсукова, колишнього командира радянського батальйону 5-ої Македонської бригади НВАЮ.
24. Лист З. Ф. Волкова автору 24 серпня 1970 р.

В. О. ГОЛОВКО

ПРОФІНТЕРН І СТВОРЕННЯ ТИХООКЕАНСЬКОГО СЕКРЕТАРІАТУ ПРОФСПІЛОК

З першого дня свого існування Профінтерн, надаючи величезного значення розвитку робітничого і профспілкового руху в колоніальних і залежних країнах, особливу увагу приділяв

боротьбі за національне і класове звільнення пролетаріату країн Тихоокеанського узбережжя — регіону, де молодий робітничий клас, організаційно відірваний від класово свідомого пролетаріату Європи та Америки, здебільшого потрапляв під вплив національної буржуазії і реформістських організацій. У той же час діяльність революційних профспілок ускладнювалася через те, що на Далекому Сході стикалися інтереси головних імперіалістичних держав і, як підкреслювалося в документах XII пленуму ВККІ, «вся сукупність тихоокеанських суперечностей була головним вогнищем нової світової імперіалістичної війни» [1, с. 632].

Аналіз документів Профінтерну про згуртування революційних профспілок Тихоокеанського басейну в рамках регіонального об'єднання [2; 3; 4; 5], рішень Виконбюро Червоного Інтернаціоналу профспілок з вищевказаної проблеми [7] і програмних документів I Тихоокеанської конференції, опублікованих у періодичних виданнях Профінтерну [10; 13], дозволив авторів даної статті висвітлити основні віхи історії створення Тихоокеанського секретаріату профспілок (далі ТОС). Даний аспект діяльності Профінтерну не дістав достатнього відображення в історичних дослідженнях. Навіть «Нариси історії Профінтерну» обмежуються констатацією факту створення ТОСу [23, с. 79]. Особливу цінність для розробки даної проблеми становлять роботи видатних діячів Профінтерну О. Лозовського, Л. Геллера, В. Пукке [15; 17; 19]. Хоч вони мають не стільки дослідницький, скільки інформаційний характер, але без них при відносно вузькому колі документальних матеріалів і публікацій, доступних авторів, розв'язання поставлених нами завдань було б неможливим.

Прагнучи до об'єднання всіх революційних спілок, в тому числі й профспілок країн Тихоокеанського басейну, в єдиний фронт праці для активної боротьби з владою капіталу, проти імперіалізму, Профінтерн ще на II конгресі вирішив скликати конференцію «робітників тихоокеанських країн для обговорення заходів боротьби проти імперіалізму і небезпеки нової війни на Тихому океані» [2, с. 32].

Перші кроки в цьому напрямку зробили революційні спілки транспортників. Оцінивши існуючу обстановку і усвідомивши нагальну необхідність найшвидшого об'єднання всіх робітничих організацій для боротьби проти репресій, які відносно робітничих виступів на Сході все більше посилювалися, транспортники колоніальних країн з 1923 р. розпочали підготовку до скликання своєї конференції. Значну роль у її підготовці відіграли профспілки Китаю, котрі, незважаючи на репресії, організували вибори делегатів на півночі і півдні країни.

Тихоокеанська конференція транспортних робітників працювала в Кантоні протягом 17—23 червня 1924 року. Крім пред-

ставників китайських профспілок (8 делегатів від залізничників Півночі і 8 від Гонконзької спілки моряків) [15, с. 88], у її роботі брали участь делегати від 13-тисячної спілки залізничників Яви (Аліман і Будісучитро) [3, с. 69] і 6-тисячної спілки транспортників Філіппін [3, с. 314]. Представлені делегаціями Комінтерну і Профінтерну доповіді «Про світовий робітничий рух і боротьбу за національне визволення на Сході» та «Про світовий профспілковий рух і транспортників Сходу» познайомили учасників конференції з станом робітничого і профспілкового руху на Заході, політикою Амстердамського Інтернаціоналу і Профінтерну. Під час дискусії про завдання профспілкового руху в колоніальних і залежних країнах делегати від профспілок Філіппін, які спочатку відстоювали ідею класового співробітництва, під впливом виступів інших делегатів відмовилися від помилкових поглядів і проголосували за вироблені на конференції документи [15, с. 90].

Як зазначав представник Профінтерну Л. Геллер, незважаючи на відмінність поглядів з деяких питань профспілкового руху, а також мовний бар'єр, що дуже ускладнював роботу конференції (більшість делегатів не знали жодної європейської мови; навіть члени однієї делегації говорили різними мовами: один філіппінець знав тільки філіппінську, другий — тільки іспанську, а третій — тільки англійську), «всі 25 учасників конференції зуміли виробити спільну програму дій у боротьбі за об'єднання всіх робітників Сходу» [15, с. 91]. Наслідком роботи конференції було створення Східного Бюро транспортників, куди ввійшли представники профспілок Китаю, Індонезії, Філіппін (два місця залишалося для профспілок Індії та Японії, які вітали рішення конференції, але прислати делегатів із-за урядових перешкод не змогли) [15, с. 92].

Східне Бюро транспортників було центром, який об'єднував робітників цієї галузі в країнах Сходу, а також налагоджував зв'язок між ними та світовим революційним профспілковим рухом, який очолював Профінтерн. Бюлетені, що їх випускало Бюро англійською і китайською мовами, активна робота організованих ним інтерклубів у Гонконзі, Манілі, Батавії мали велике значення для встановлення тісного зв'язку робітничого руху в колоніях з робітничим рухом у метрополіях.

У 1926 р. рада профспілок Нового Південного Уельсу Австралії проявила ініціативу щодо скликання конференції робітничих організацій тихоокеанських країн. Вона розіслала близько 200 запрошень профспілкам країн Тихоокеанського узбережжя на Тихоокеанську профспілкову конференцію, котра мала відбутися у Сідней в кінці липня [19, с. 53]. Однак до вказаного часу готовність взяти участь в роботі конференції виявили тільки профспілки Китаю. Всеіндійський конгрес профспілок та Спілка гірників Мексики схвалювали ідею скликання конферен-

ції, але делегатів, на жаль, прислати не могли [20, с. 440]. До того ж справу ускладнювали закони Австралії, які не давали змоги багатьом кольоровим робітникам приїхати до цієї країни. Тому організатори змушені були припинити підготовку форуму представників профспілок тихоокеанських країн.

Нове зусилля в цьому напрямку зробив надзвичайний з'їзд профспілок Австралії, що проходив 7 серпня 1926 р. На цьому з'їзді з окремою доповіддю про організацію і проведення Тихоокеанської конференції виступив секретар Південно-Уельської ради профспілок Гарден. З'їзд прийняв резолюцію, де говорилося про необхідність «вибрати делегатів для участі в профспілковій конференції країн Тихого океану, яка мала відбутися в Кантоні 1 травня 1927 р. Випустити звернення до всіх робітників у країнах Тихого океану, вказуючи на необхідність об'єднання всіх сил у боротьбі проти міжнародного капіталізму і приготувань до війни» [20, с. 441].

Через кілька днів після закінчення роботи з'їзду в Австралії зібралася попередня Тихоокеанська конференція, куди прибуло 12 делегатів від австралійських профспілок, представник спілки гірників Нової Зеландії, представник англійського Руху меншості, делегати від Профінтерну і ВЦРПС. Делегати прийняли резолюцію, в якій накреслили ряд практичних заходів для скликання Тихоокеанської конференції в Кантоні і виробили порядок дня останньої [18, с. 11].

Ці ж питання обговорювалися на засіданні Виконбюро Червоного Інтернаціоналу профспілок 12 жовтня 1926 р., де зі звітом про роботу попередньої конференції виступив її делегат від Профінтерну Росс.

Схваливши рішення попередньої конференції, Виконбюро визначило наступну Тихоокеанську конференцію як «один з важливих етапів у боротьбі за створення єдиного світового об'єднання профспілок» [7, с. 525].

Особливої актуальності конференція набула ще й тому, що на цей час питаннями організації спеціального об'єднання на Далекому Сході стали посилено цікавитися реформісти в робітничому русі країн Сходу. Так, японський профспілковий лідер Бундзі Сузукі разом з правими профспілковими працівниками Індії висунув проект створення «Паназіатського інтернаціоналу профспілок» [16, с. 39]. Не важко зрозуміти, що лозунг створення особливого азіатського реформістського об'єднання не сприяв би швидкому розвитку профспілкового руху в країнах Далекого Сходу, а всіляко перешкоджав йому, загрожуючи єдності світового профспілкового руху. Крім того, таке об'єднання не допомагало ліквідувати расову ворожнечу, а павпаки, поглиблювало б її.

Долаючи численні перешкоди і труднощі, до 1 травня 1927 р. в Кантон прибули делегації профспілок СРСР, Франції, Англії і ряд представників від профспілок азіатських країн [19, с. 54]. З 22 делегатів японських профспілок добратися в Кантон змогло тільки 8. Інших арештували японські власті. Під тиском англійських реакційних урядових кіл уряд Австралії не видав віз ініціаторам скликання конференції, керівникам австралійських профспілок Гардену, Бенету, Райту, Мільдтону [17, с. 9].

Перед самим відкриттям конференції в Кантоні відбувся контрреволюційний переворот правих гоміньданівців, що супроводжувався фізичною розправою з керівниками лівих профспілок. Реформісти, організації яких не зазнали репресій, запропонували провести конференцію під лозунгом класового миру з підприємцями і співробітництва з урядом [22, с. 229]. Звичайно, в такій обстановці конференція революційних профспілок працювати не могла. До того ж військові власті заарештували трьох делегатів від Індонезії. Тому делегати поодиночки через Гонконг і Шанхай добиралися в Ханькоу, де владу утримував революційний уряд.

Конференція відкрилась 20 травня 1927 р. Через вказані вище причини на неї не змогли прибути делегати з Австралії. Не брала участі в роботі конференції і делегація філіппінських профспілок (остаточну причину її відсутності авторові не вдалося встановити. Існуючі ж дані з цього питання досить суперечливі. В. Пуккер, наприклад, пише, що вони не бажали бути присутніми на конференції ТОС [19, с. 54]. О. Лозовський висуває іншу причину — зайнятість у зв'язку з підготовкою національного з'їзду профспілок [17, с. 9]. В. Байер стверджує, що філіппінські профспілки підготували делегатів на конференцію, але, дізнавшись про контрреволюційний переворот у Кантоні, вирішили їх не посилати [14, с. 498]. Не було також представників Тихоокеанського узбережжя Південної Америки. Пізніше виявилось, що з Мексики мали прибути два делегати. Але один з них, приїхавши до Шанхая і дізнавшись про революційний характер майбутньої конференції, відправився в Японію, де порозумівся з правими профспілками. Другий, який представляв ліве крило профруху, на конференцію опізнився.

Таким чином, у роботі конференції брали участь представники 8 країн (від Всекитайської федерації профспілок 15 чол., ВЦРПС — 5 чол., профспілок Японії — 8 чол., Індонезії, Кореї, США — по 2 чол., Англії і Франції — по 1 делегату) [6, с. 476, 478, 479], які об'єднували понад 14 млн. робітників [4, с. 429]. Виконбюро Профінтерну представляли відомі діячі профспілкового руху О. Лозовський, Т. Манн.

Китайські робітники Ханькоу тепло зустріли посланців профспілок різних країн. У день відкриття конференції Уханьська рада профспілок організувала страйк, у якому взяло участь 100 тис. робітників [17, с. 55].

Конференція прийняла близько 20 рішень і звернень. Ці документи можна розподілити на 5 груп. Вони стосуються боротьби проти війни, захисту СРСР, боротьби проти імперіалізму за звільнення колоніальних народів, розробки програми дій для профспілок тихоокеанських країн, боротьби проти політики Міжнародної федерації профспілок на Сході і за єдність революційних рядів світового профруху.

Розглядаючи економічні передумови небезпеки нової імперіалістичної війни, яка насувалася, конференція підкреслила, що єдиним засобом запобігти їй «є перетворення війни рас і національностей у війну класів, у війну експлуатованих з експлуататорами» [8, с. 436].

Делегати прийняли спеціальну резолюцію відносно Китаю, де визначили завдання китайського профруху в період поразки революції і наступу реакції: боротьбу за легальне існування робітничих і селянських організацій, за основні соціально-економічні вимоги трудящих [9, с. 404]. Підняті на конференції проблеми ввійшли до порядку денного роботи IV Всекитайського з'їзду профспілок, який відбувся через місяць після закінчення роботи конференції [21, с. 250].

Конференція одноголосно ухвалила, що профспілки країн Сходу безумовно стоять за створення єдиного Інтернаціоналу робітників усіх рас і національностей, і підкреслила, що єдність світового профруху багато в чому залежить від єдності профспілок у кожній країні. «Тихоокеанська конференція профспілок, вважаючи створення єдиного профруху в кожній країні, створення єдиного Інтернаціоналу профспілок найдійовішим знаряддям боротьби проти наступу капіталу і фашистської реакції, закликає всіх робітників Тихоокеанського узбережжя взяти активну участь у боротьбі за єдність світового профруху» [17, с. 22].

Вироблена на конференції економічна платформа стала програмою боротьби за поліпшення становища робітників тихоокеанських країн. Конференція зазначила, що різниця у життєвому рівні і умовах праці викликає великі труднощі на шляху до організації єдиного фронту всіх тихоокеанських робітників, бо буржуазія сіє расову ненависть і нацьковує одну частину робітників на іншу, щоб перешкодити спільним виступам трудящих всіх країн. Конференція висунула програму, до якої ввійшли вимоги про щотижневий відпочинок, спеціальне страхування на випадок хвороби та ін., заборону нічної праці для

жінок і право на відпустки по вагітності, про свободу страйків, зборів, відміну тілесних покарань і контрактної праці. Ця програма вперше відбила загальні вимоги робітників всіх національностей Тихоокеанського узбережжя [10, с. 375—376].

Високе почуття інтернаціоналізму і справжній класовий підхід до розв'язання всіх питань сприяли успішній роботі конференції. Вперше зібравшись за одним столом, представники профспілок країн Тихоокеанського узбережжя у спільних зверненнях заставували експлуататорську політику імперіалізму в колоніях. Так, у зверненні до робітничого класу Індії, прийнятому за пропозицією представника Національного руху меншості Англії Т. Манна, говорилося, що «британські імперіалісти смертельно бояться того, що робітничий клас Індії встановить організаційний зв'язок з робітниками інших країн, бо цей зв'язок надав би сили робітникам Індії і допоміг би звільнитися всій Індії». У зверненні висловлювалася надія на те, що індійські профспілки приєднаються до ТОС. Закінчувалося воно словами: «Хай живе незалежна Індія, звільнена від ярма британського імперіалізму!» [12, с. 387].

Обговоривши всі найважливіші питання, делегати вирішили створити постійно діючу організацію — Тихоокеанський секретаріат профспілок. «Представники профспілок... що зібралися на Тихоокеанську конференцію профспілок, цим одногласно ухвалюють створити негайно орган зв'язку, пропаганди і дії, якому присвоюється назва Тихоокеанський секретаріат профспілок» [11, с. 60].

У прийнятому конференцією статуті ТОС визначалися найважливіші завдання секретаріату, а саме: ведення боротьби проти небезпеки війни між тихоокеанськими країнами; допомога всім пригнобленим народам країн Тихоокеанського басейну у звільненні від ярма колоніалізму; боротьба за зміцнення єдиного фронту експлуатованих класів у Тихоокеанських країнах [11, с. 59].

Аналіз документів, вироблених конференцією, та статуту ТОС дає змогу вважати, що створений Секретаріат не був новим Інтернаціоналом. Він являв собою об'єднання, котре мало таку ж платформу, як і Профінтерн. У той же час специфічність становища робітників тихоокеанських країн і складність обстановки в цьому районі земної кулі висували перед революційним профрухом ряд особливих завдань, розв'язати які і був покликаний Тихоокеанський секретаріат профспілок.

Прийняті конференцією програмні документи стали основою діяльності ТОС, який розгорнув у наступні роки велику роботу, спрямовану на встановлення зв'язку з революційними профорганізаціями Тихоокеанського узбережжя і координацію їх дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коммунистический Интернационал в документах (решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ) 1919—1932. М., 1932 с.
2. Резолюция II конгресса Профинтерна «Профсоюзы на Востоке и в колониальных и полуколониальных странах». — Приложение в кн.: Л. Н. Геллер. Профсоюзы на Востоке. М., 1923, с. 74.
3. Международное профдвижение 1923—24 гг. Отчет Исполбюро III конгрессу Профинтерна. М., 1924, 332 с.
4. Международное профдвижение за 1924—1927 гг. Отчет Исполбюро IV конгрессу Профинтерна. М., 1928, 428 с.
5. IV конгресс Профинтерна. Стенографический отчет. Резолюции и постановления. М., 1928, 332 с.
6. Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. 2, М., 1963, 867 с.
7. Резолюция Исполбюро Профинтерна о Тихоокеанской конференции. — «Красный интернационал профсоюзов» (далее «КИП»), 1926, № 11, с. 524—526.
8. Задачи борьбы против новой войны. Резолюция I Тихоокеанской конференции. — Хрестоматия по международному профдвижению, М., 1933, 483 с.
9. Китайское профдвижение в революции. Резолюция I Тихоокеанской конференции. — Хрестоматия по международному профдвижению. М., 1933, 483 с.
10. Экономическая программа, принятая на I Тихоокеанской конференции профсоюзов. — «КИП», 1927, № 9, с. 375—377.
11. Устав Тихоокеанского секретариата профсоюзов. — Приложение в кн.: А. Лозовский Тихоокеанская конференция профсоюзов. М.—Л., 1927, с. 59—61.
12. В защиту угнетенных народов. Воззвание I Тихоокеанской конференции. — «КИП», 1927, № 9, 387 с.
13. Манифест Тихоокеанской конференции профсоюзов «К профсоюзам и рабочим Тихоокеанского побережья». — «КИП», 1927, № 9.
14. В. Байер. Рабочее движение на Филиппинах. — «КИП», 1927, № 12, с. 493—499.
15. Л. Геллер. Тихоокеанская конференция транспортников в Кантоне. — «КИП», 1924, № 7—8, с. 89—94.
16. С. Карпентер. Институт Тихоокеанских сношений в Гонолулу. — «КИП», 1928, № 7, с. 35—42.
17. А. Лозовский. Тихоокеанская конференция профсоюзов. М.—Л., 1927, 64 с.
18. Международная жизнь. Австралия. — «Международное рабочее движение», 1926, № 9, с. 11—12.
19. В. Яйне Пукке. Тихоокеанский секретариат профсоюзов. Хабаровск—Владивосток, 1929, 89 с.
20. Рабочее движение в Австралии и Тихоокеанская конференция профсоюзов. — «КИП», 1926, № 11, с. 440—444.
21. Ши То-ли. IV Всекитайский съезд профсоюзов. — «КИП», 1927, № 8—9, с. 370—371.
22. Ж. Шэно. Китайское рабочее движение. М., 1969, 441 с.
23. Г. М. Адиебеков. Красный Интернационал профсоюзов. — Очерки истории Профинтерна. М., 1971, 113 с.

Ю. Г. ЛИТВИНЕНКО

ІНДІЙСЬКІ КОМУНІСТИ І РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКІ ПАРТІЇ

Комуністична партія Індії з дерших років існування прагнула посилювати свої зв'язки з масами. Окремі сторони її діяльності вже висвітлено [5, с. 7]. Але ряд питань ще чекає дослід-

ника. Це стосується й роботи Комуністичної партії Індії по створенню масової організації, яка мусила розширити зв'язки з робітничими й селянськими масами, враховуючи особливості колоніального становища країни та сприяти розвитку національно-визвольного руху. Ця робота індійських комуністів виявилася у спробі створити робітничо-селянську партію. Аналіз документів свідчить, що згадані проблеми надавали великого значення. Селянство з самого початку розглядалося як союзник пролетаріату у боротьбі проти національного і соціального гноблення. Важлива й постановка питання про необхідність використовувати такі форми роботи, які б сприяли зміцненню зв'язків робітничих і селянських мас. Уже в ряді статей журналу «Масес-оф-Індія», який видавали за кордоном представники комуністичного руху Індії у кінці 20-х років, йдеться про створення робітничо-селянської партії. Одна з них так і називалася «Робітничо-селянська партія». В ній говорилося, що розвиток такої організації сприятиме посиленню індійського національного і робітничого руху [10, с. 5].

Чіткіше про ставлення до селянства і зв'язки з ним сказано в «Заяві комуністів у Міруті», яка містила програмні положення, що визначали діяльність комуністичної партії з моменту її утворення в грудні 1925 року [11].

Оцінка роботи індійських комуністів дається в тезах ЦК КПІ до 40-річчя партії. Там підкреслюється, що робітничо-селянські партійні організації були легальними каналами, через які партія підтримувала зв'язок з масами. Така оцінка відбилася в загальній хронології з історії комуністичної партії [12].

У згаданих публікаціях і документах, а також у спогадах індійських революціонерів проводиться думка, що виникнення робітничо-селянської партії було наслідком спрямованої діяльності комуністів, а не випадкових зв'язків.

Народження робітничо-селянської партії і відношення до цієї роботи комуністів висвітлювалося у радянській історичній літературі. Певну увагу приділив цьому питанню В. В. Балабушевич [3; 4]. Але його оцінка робітничо-селянської партії потребує певного уточнення. Автор назвав її «дрібнобуржуазною». Якоюсь мірою це відповідає істині, якщо зважати на її склад, а не мету роботи. Деякі сторони розвитку робітничо-селянських партій висвітлювалися у загальній праці з новітньої історії Індії [6]. Але в ній є питання, котрі необхідно переглянути, наприклад, питання про час утворення комуністичної і робітничо-селянських партій [6, с. 169]. В розділі ж, де розглядається історія їх створення, бачимо протиріччя, а саме: визначаючи роль комуністів як ініціаторів та учасників цього процесу, В. В. Балабушевич висуває думку про значний вплив націонал-реформістів [6, с. 169]. І зовсім нічого не згадує цей ав-

тор про діяльність індійських комуністів у галузі створення загальноіндійської робітничо-селянської партії.

Ці ж проблеми у свій час аналізувалися в роботі І. Хашимова і Л. Шапошникової [8]. Автори вперше викликали ряд цікавих фактів з історії виникнення згаданих партій і стисло розповіли про організацію Всеіндійської робітничо-селянської партії. Та ряд висунутих ними положень сьогодні не відповідає дійсності. Ми насамперед маємо на увазі висновок про те, що сама поява Всеіндійської робітничо-селянської партії і її робота мали велике значення для утворення комуністичної партії Індії [8, с. 169].

Згадані дослідження не дають відповіді на питання, яку роль відіграли комуністи Індії в організації робітничо-селянських партій, був це спрямований процес чи комуністи лише випадково встановили зв'язок з ними. Треба уважніше вивчити і факт створення Всеіндійської робітничо-селянської партії.

Форми зв'язку комуністів і робітничого класу з іншими соціальними прошарками, зокрема з селянством,—проблема, що завжди привертала увагу комуністичних партій. Ця проблема набувала своїх особливостей в країнах Сходу. Саме на це звертав увагу В. І. Ленін, виступаючи з доповіддю на II з'їзді комуністичних організацій народів Сходу. Він підкреслював: «Ми повинні собі здати справу в тому, що самий тільки авангард не може здійснити переходу до комунізму» [1, с. 139]. Він закликав комуністів країн Сходу до застосування різноманітних заходів для того, щоб посилювати революційну активність мас.

Виступаючи на II конгресі Комінтерну, В. І. Ленін знову наголошував на використанні таких форм роботи, які б посилювали вплив революційних ідей у масах. Це питання неодноразово порушувалося в документах Комінтерну.

Так, про використання комуністичними організаціями в країнах Сходу легальних форм роботи йшлося у «Загальних тезах з східного питання», прийнятих у 1923 р. на IV конгресі Комінтерну. У тезах говорилося, що «комуністичні партії колоніальних і напівколоніальних країн Сходу, які знаходяться ще в більш або менш початковому стані, повинні брати участь у всякому русі, який відкриває їм доступ до мас» [2, с. 476]. Причому така діяльність мала поєднуватися з постановкою питання про створення єдиного антиімперіалістичного фронту. Це в свою чергу змушувало викривати хитання в лавах національної буржуазії, розвивати революційну волю і класову свідомість трудящих мас, «залучаючи їх до передових лав борців не лише проти імперіалізму, але й проти всіляких пережитків феодалізму» [2, с. 476].

Комінтерн закликав не обмежуватися в цій роботі власними рамками. Але одночасно він і застерігав від перебільшення, котре могло привести до переродження партії. IV конгрес Ко-

мінтерну вказував також на необхідність зміцнювати зв'язки робітників і селян навіть за умов «робітничо-селянського уряду». Але це зовсім не означало перетворення комуністичної партії з робітничої в «трудоу» або «робітничо-селянську партію». «Наша партія повинна залишатися партією робітничого класу, оскільки це стосується її соціального складу і її мети, але такого робітничого класу, який веде за собою усі верстви трудового люду і веде його за собою на боротьбу проти капіталізму» [2, с. 496].

Як бачимо, мова йшла про застосування різноманітних форм боротьби, загалом спрямованої проти імперіалізму і феодалізму. Питання про створення масових революційних політичних організацій, через які комуністи посилювали б свій вплив на маси, порушувалося ще членами перших марксистських гуртків Індії, тим більше, що така ідея знаходила підтримку з боку Комінтерну. Вже на III Пленумі ВККІ представник колоніальної комісії Комінтерну американський комуніст Дорсі радив індійським комуністам взятися за створення масової партії з умовною назвою «народна». Передбачалося, що ця партія діятиме під гаслом досягнення повної незалежності, встановлення загального виборчого права і ліквідації феодалізму. Вона мала об'єднати всіх учасників визвольного руху, невдоволених позиціями і гаслами офіційного керівництва Національного конгресу [7, с. 37].

В самій Індії ще у 1923 р. було опубліковано маніфест Сінгаравелла про утворення такої партії. В листопаді 1925 р. виникла робітничо-селянська партія Індійського національного конгресу. В її організації брали участь представники комуністичних груп Г. Ісламі і Махмад (С. Тагор) [7].

Але ширшого розмаху цей процес набув після народження Комуністичної партії Індії. Індійські комуністи активно сприяли створенню масових партій. Через них комуністи могли посилювати зв'язки з індійськими трудящими, адже сама комуністична партія діяла в напівлегальних умовах.

Однією з перших робітничо-селянських партій була організація, що з'явилася у лютому 1926 р. в Бенгалії. Основою для неї стала, очевидно, Робітничо-селянська партія, яка виникла раніше.

В лютому 1926 р. відкрилася конференція селянських організацій, де були представники й робітничої партії. Так народилася селянсько-робітничо-селянська партія. Її початкова назва свідчить про те, що на конференції більшість становили представники селянських організацій. Але пізніше ця партія перетворилася на робітничо-селянську. Вона видавала свій журнал «Лангал».

Тепер комуністи дістали можливість ширше пропагувати в масах революційну теорію. Листівки й відозви, які друкува-

лися від імені робітничо-селянської партії, складав ЦК Комуністичної партії.

Робітничо-селянська партія об'єднувала представників різних течій. Але це не заважало комуністам вести роботу в їх лавах [11, с. 23]. Саме лютнева конференція 1926 р. вважається початком існування Робітничо-селянської партії в Бенгалії [12]. Того ж року така партія виникла і в Педжабі [13].

Робота в цьому напрямку посилилася в 1927 році. На початку його робітничо-селянська партія утворилася в Бомбеї. Основою для неї стала конгресистська робітнича група. Активну роль тут відіграли Гхате Данге, Міраджкара, Джоглекара та ін. До Бомбейської робітничо-селянської партії ввійшли ліві з місцевої організації Національного конгресу. Нова партія намагалася об'єднати зусилля профспілок, робітничих і селянських організацій, дії молоді. Вона пропагувала революційну програму, ідеї рішучої боротьби за повне національне визволення [13].

У 1927 році такі ж партії виникли в ряді інших районів. Ініціаторами їх створення і керівниками були здебільшого індійські комуністи. Склад згаданих партій вражає різнобарвністю. Ліві конгресисти, невдоволені політикою керівництва Національного конгресу, становили найзначнішу кількість. Але вони не мали чіткого уявлення про основні положення марксистської теорії. Це підкреслював у своїх спогадах Б. Сен. Одночасно він говорив про уважне ставлення їх до ідеї масової революційної боротьби проти англійського панування [11, с. 52]. Представники комуністичної партії розраховували, що робітничо-селянські партії сприятимуть визволенню мас з-під впливу націонал-реформізму.

Щоб посилити роботу робітничо-селянських партій, комуністи розгорнули підготовку до об'єднання їх в загальноіндійську партію. Восени 1928 р. в Міруті зібралася перша конференція з цього питання. Як записано в резолюції, партія мала спрямовувати свою діяльність на досягнення повної незалежності Індії і ліквідацію гноблення трудящих [9]. 21—24 грудня 1928 р. в Калькутті відкрилася II конференція, на яку з'їхалися представники всіх робітничо-селянських партій, щоб розв'язати питання про об'єднання. Конференція оголосила створення Всеіндійської робітничо-селянської партії. Тут же було затверджено «Політичні тези», опубліковані на початку 1929 року [12]. Очолив цю партію С. Джоші [11, с. 24].

У грудні 1928 р. ВККІ надіслав Всеіндійській конференції робітничо-селянської партії звернення, в якому позитивно оцінював об'єднання [12]. Однак, зважаючи на особливості в характері і складі партії, ВККІ не міг прийняти її до Комінтерну [11, с. 25]. Це звернення допомогло індійським комуністам у боротьбі з тими, хто вважав, що з утворенням загальноіндійської

робітничо-селянської партії слід заявити про розпуск комуністичної партії. Навколо цього питання в 1928 — на початку 1929 р. йшла гостра боротьба. Але теорія саморозпуску комуністичної партії не знайшла широкої підтримки і була відхилена [11, с. 25].

Буржуазна історіографія пробує довести, що звернення Комінтерну викликало протидію Комуністичної партії Індії, котра лише згодом прийняла положення висунуті Комінтерном [14, с. 133]. Це не відповідає дійсності. Буржуазні історики видають за загальнопартійну позицію точку зору тих, хто тимчасово брав участь у комуністичному русі. Комуністична партія зуміла перебороти ці ревізіоністські погляди окремих осіб і продовжувати самостійне існування та організаційну діяльність у робітничо-селянській партії. Вона використовувала цю партію для проведення цілого ряду масових кампаній 1928—1929 років. Робітничо-селянська партія стала своєрідним джерелом нових кадрів для комуністичної партії. В її лавах революційно настроєні учасники національно-визвольного руху глибше знайомилися з марксистською теорією.

У грудні 1929 р. працювала друга конференція Всеіндійської робітничо-селянської партії [12]. Вона проходила у важких умовах, коли більшість керівників комуністичної та робітничо-селянської партій вже було заарештовано, а в лавах цих партій посилювалася внутрішня боротьба.

Робітничо-селянські партії окремих районів Індії, а потім і всеіндійська відіграли позитивну роль у розгортанні революційного руху в країні. Їх виникнення було наслідком широкої організаційної роботи комуністів у масах і використовувалося Комуністичною партією Індії для посилення зв'язків з широкими верствами населення, яке брало участь у національно-визвольному русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу. — Твори, т. 30, с. 129—140.
2. В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал. М., 1970, 561 с.
3. Балабушевич В. В. Рабоче-крестьянская партия в Индии. — «Международное рабочее движение», 1928, № 3, с. 5—8.
4. Балабушевич В. В. Рабочий класс и национально-освободительное движение в Индии в 1923—1927 гг. — «Ученые записки института востоковедения», 1954, т. X, с. 32—48.
5. Мартышин О. В. Коминтерн и проблемы единого антиимпериалистического фронта в Индии. Коминтерн и Восток. М., 1969, с. 380—421.
6. Новейшая история Индии. М., 1959, 757 с.
7. Проблемы коммунистического движения в Индии. М., 1971, 208 с.
8. Хашимов И., Шапошникова Л. — К истории рабочего движения в Индии. М., 1961, 287 с.
9. „Worker life“, 29/III 1929.
10. „The Masses of India“, 1927, vol. III, № 4.
11. „New Age“, 1958, vol. III, № 4.
12. „New Age“, 6/II 1966.

О. І. ЧЕРНОСКУТОВ

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ МЕНШОСТІ І ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК 1926 РОКУ В АНГЛІЇ

Загальний страйк 1926 року був одним з найбільших в історії не тільки англійського, а й всього світового комуністичного і робітничого руху. В його підготовці і проведенні найзначнішу роль відіграли Комуністична партія Великобританії КПВ і Національний рух меншості (НРМ). Участі останнього у згаданому страйку і присвячена наша стаття. Ця тема ще не знайшла чіткого і повного висвітлення у радянській історичній літературі [15; 14].

Основним джерелом для нашої статті був збірник документів [4], який містить заклики Комуністичної партії і НРМ під час загального страйку, уривки з виступів англійської комуністичної і робітничої преси. У статті використано також архівні матеріали [5; 6; 7], спогади відомих діячів англійського комуністичного і робітничого руху [11; 12; 13].

Протягом 1924—1925 років Національний рух меншості брав активну участь в економічній боротьбі робітників і проводив інтенсивну агітаційну кампанію за згуртування всіх загонів англійського робітничого класу. Значною мірою завдяки зусиллям Компартії та НРМ робітники змогли одержати перемогу «Червоної п'ятниці» і зірвати наступ підприємців та уряду на життєвий рівень шахтарів. Після цієї перемоги Компартія і НРМ постійно підкреслювали, що надання урядової субсидії не ліквідувало конфлікту у вугільній промисловості. Вони закликали маси готуватися до боротьби, яка мала розгорнутися з новою силою.

21 березня 1926 р. НРМ провів «конференцію дії», яка розробила конкретні плани підготовки до загального страйку. В них найважливішими пунктами були такі: створення і посилення діяльності фабрично-заводських комітетів; перетворення профрад у ради дії; організація загонів робітничої самооборони; об'єднання всього робітничого руху навколо єдиного централізованого керівництва — Генеральної ради; зміцнення міжнародної солідарності трудящих [9].

11 квітня 1926 р. Національний рух меншості звернувся до робітників з закликом не визнавати звіту урядової комісії Самуеля, яка пропонувала зниження заробітної плати шахтарів. У згаданому звіті відчувалося намагання «тримати вуглекопів у стані рабства» [4, с. 114].

Безпосередньо перед загальним страйком НРМ, звертаючись до робітників, неодноразово закликав готуватися до боротьби з підприємцями [5].

Якщо Комуністична партія Великобританії і НРМ націлювали робітничий клас на загальний страйк, то праві лідери профспілок і Генеральної ради намагалися досягти угоди з підприємцями і урядом. П. Арнот, один з керівників Комуністичної партії, котрий під час страйку знаходився в окрузі Нортумберленд — Дургам, згадував, що крім Компартії і НРМ, ніякі інші організації підготовчої роботи до загального страйку не вели [11, с. 72].

Коли ж стало ясно, що уряд і підприємці не збираються поступатися і хочуть розгромити тред-юніони, Генеральна рада під тиском робітничих мас змушена була скликати конференцію виконкомів профспілок, щоб розв'язати питання про надання допомоги шахтарям. Конференція працювала протягом 29 квітня — 1 травня 1926 р. Компартія і НРМ радили робітникам вимагати від конференції підтримки шахтарів [4, с. 128—129; 8].

Генеральна рада ще раз спробувала досягти угоди з урядом, але безуспішно. Тоді вона запропонувала конференції виконкомів меморандум про загальний страйк. Меморандум був ухвалений 1 травня 1926 р., коли підприємці вже оголосили локаут і шахтарі розпочали страйк самі. «Той факт,— згадував Дж. Харді, виконуючий обов'язки Генерального секретаря НРМ,— що на користь загального страйку було подано більшість голосів..., приховав справжню позицію Генеральної ради. Спочатку багато з нас відносили цю перемогу на рахунок лівого крила в Раді. Здавалось, успіх був наслідком тієї солідарності, над створенням якої ми так довго працювали. На ділі ми просто були в полоні подій [13, с. 211].

Лідери Генеральної ради погодилися на загальний страйк, щоб не втратити довір'я робітничих мас. Меморандум передбачав розпочати його вночі з 3 на 4 травня.

Оже, загальний страйк розпочався насамперед завдяки постійній агітаційній роботі Компартії і Національного руху меншості.

Компартія і НРМ під час страйку зробили все можливе, щоб ліквідувати нерішучість робітничих мас у перші його дні, висунути чіткі вимоги, організувати дійовий страйковий апарат [14, с. 145].

2 травня, звернувшись до робітників з маніфестом, Компартія закликала їх створювати ради дії, загони робітничої самооборони, досягти єдності дій профспілок і кооперативів, наголосувала на єдності міжнародного профспілкового руху. Компартія висунула на час страйку такі лозунги: «Жодного пенні із заробітної плати, жодної хвилини до робочого дня!», «Раду

дії у кожному місті!», «Дружні відносини з військами!», «Кожен організований робітник — на своєму посту!» [4, с. 129—130].

3 травня Виконком НРМ вказував, що підприємці та уряд оголосили відкриту війну профспілковому рухові і закликав всіх робітників, які входили до НРМ, рішуче відстоювати вимоги шахтарів, щоб «не було ніякого зниження заробітної плати, ніякого подовження робочого дня, щоб залишився в силі загальнонаціональний тариф» [4, с. 114—115]. Виконком НРМ радив негайно розпочати створення рад дії: «Профради повсюдно, у всіх районах, мають взяти на себе відповідальність. А через те, що вони не представляють всіх робітничих організацій, при профрадах необхідно створити ради дії...» [4, с. 116].

Виконком НРМ конкретно і чітко визначив функції та структуру рад дії. Кожна рада дії мусила взяти на себе контроль і керівництво всіма виступами робітників, не підміняючи при цьому адміністративної роботи профспілок. Ради дії мали стати виконавчими органами, а не паралельним апаратом профспілок. У їх складі передбачалися підкомісії, кожна з яких повинна була включати по можливості представників усіх робітничих організацій. Передбачалися підкомісії, які повинні були займатися пікетуванням, друком і пропагандою, кооперацією і постачанням, організацією робітничих дружин самооборони, підтримувати дружні відносини з військами. Виконком Національного руху меншості підтримав лозунги, висунуті Компартією на час проведення страйку [4, с. 116—118; 6].

Тільки 5 травня, коли Компартія і НРМ вже чітко визначили функції і структуру рад дії і забезпечили керівництво страйковою боротьбою на місцях, за розв'язання організаційних питань загального страйку взялася і Генеральна рада [17, с. 123]. Страйк же розпочався ще вночі з 3 на 4 травня. Завдяки активній організаційній діяльності Компартії і НРМ у багатьох районах країни, незважаючи на протидію правих лідерів профспілок, відразу ж стали організовуватись ради дії [13, с. 213].

У Бірмінгемі ще до вказівки Генеральної ради про оголошення загального страйку на базі широкого представництва від профспілок виник надзвичайний комітет. Центральний страйковий комітет Едінбурга утворився 4 травня. До нього ввійшли делегати від страйкуючих профспілок, промислового комітету профспілки і лейбористської партії. У Глазго центральний страйковий комітет виявився громіздким і бездіяльним. За наполяганням комуністів тут було створено 15 районних рад дії, які мали активізувати роботу Центрального страйкового комітету. В Метілі профрада оголосила себе радою дії ще 1 травня. У приміській зоні Менсфілда страйковий комітет обрали загальні збори страйкарів [15, с. 121—122].

Ради дії існували майже у всіх промислових центрах країни.

Для керівництва робітничими масами під час загального страйку в Англії було створено 131 організацію. З них 54 функціювали як ради дії, 45 — як страйкові комітети, 15 — як профради, 8 — як надзвичайні комітети, 9 — під іншими назвами [8, с. 13; 15, с. 121]. Ради дії проводили мітинги, організовували пікетування, підтримували зв'язок між страйкуючими, видавали страйкові бюлетені, стежили за постачанням продуктами, створювали загони самооборони для захисту проти фашистів і поліції.

Коли почався загальний страйк, Лондонська профрада скликала конференцію представників районних профспілок. Потім ця конференція перетворилася у постійно діючий Центральний страйковий комітет Лондона. Проте він не зміг очолити боротьбу лондонських робітників: перешкодила Генеральна рада, яка давала суперечливі розпорядження. Цей комітет обмежувався тільки скликанням мітингів і рекомендаціями. Районні ж ради дії Лондона до кінця страйку проводили велику, активну роботу [21, с. 128—130]. Характерно, що під кінець загального страйку в Лондоні нараховувалось 70 рад дії (а 8 травня їх було тільки 15) [21, с. 129—130; 20, с. 158].

Профрада Бірмінгема для керівництва страйковим рухом створила надзвичайний комітет 2 травня. Під його керівництвом працювали об'єднані страйкові комітети. Під час загального страйку тут виходив страйковий бюлетень. Комуністи видавали газету «Бірмінгемський робітник». Було встановлено зв'язки з Лондоном та іншими районами країни. Незважаючи на арешти, робітники взяли активну участь у загальному страйку [19, с. 125—128].

Успішно функціювала рада дії у Метілі, де комуністам і членам НРМ вдалося згуртувати робітників різних політичних переконань. Активними були ради дії Йоркширського округу, якими керував страйковий комітет Шеффільда [4, с. 109—113]. Чітко працювали ради дії в окрузі Нортумберленд — Дургам під керівництвом Округного страйкового комітету [15, с. 132—152].

Комуністи і члени НРМ відіграли найактивнішу роль в організації і проведенні загального страйку. Її діяльність була найплотворнішою [20, с. 133, 149, 170]. Консервативний уряд це добре розумів і тому з самого початку страйку переслідував членів КПВ і НРМ. 5 травня поліція вчинила наліт на приміщення Компартії і Національного руху меншості [15, с. 103]. Керівники КПВ і НРМ змушені були таємно від поліції працювати в приміщенні Лондонського округного комітету профспілки електриків [13, с. 212—213]. За час загального страйку і страйку шахтарів поліція заарештувала понад 1200 комуністів [2, с. 13].

Однак ні урядові репресії, ні протидія реформістських лідерів профспілок не перешкодили Компартії і НРМ в організації страйкової боротьби. У Західній Шотландії об'єднаний комітет Компартії і НРМ діяв протягом всього страйку. В Шеффільді комуністи і члени НРМ організували неофіційний страйковий комітет, який випускав щоденний бюлетень. У Глазго п'ять комуністів входили до складу Центрального страйкового комітету, у Ланкаширі в складі рад дії працювали 8 комуністів. Активною була робота комуністів і членів НРМ в радах дії Східної Шотландії, Лондона, Ліверпуля, Манчестера, Південного Уельса [20, с. 153—159].

Б. Стюарт, тоді Генеральний секретар КПВ, так оцінив її діяльність під час загального страйку: «Внаслідок нашої правильної політики і діяльності наших членів, незважаючи на півлегальність, ми були реальною силою... яка об'єднувала і керувала робітничим класом у багатьох районах країни» [12, с. 169].

Комуністична партія і НРМ зустрічали чимало перешкод. Однією з них був прямий опір Генеральної ради. Виникали конфлікти між страйковими комітетами і профрадами [14, с. 148]. Праві лідери Генеральної ради намагалися обмежити розмах загального страйку, надати йому характеру чисто економічної боротьби. Вони боялися втратити контроль над робітничими масами, які все більше схилилися до Компартії і НРМ. Ось чому Генеральна рада заборонила видавати страйкові бюлетені на місцях [15, с. 125]. Щодня вона переконувала маси в тому, що страйк має економічний характер, що навколо «все спокійно». А в цей час уряд перейшов у наступ, поліція вчиняла арешти страйкарів, комуністів і членів НРМ [10, с. 13].

З самого початку загального страйку класова боротьба в Англії набула гострого характеру. Передові робітники розуміли, що за атакою на шахтарів послідує наступ капіталістів на життєвий рівень всіх робітників. Так, робітничий мітинг у Манчестері ухвалив резолюцію, де говорилося: «Боротьба стосується не тільки гірників. Хто не підтримує їх, той — ворог робітничого класу!» У Гуллі робітники висунули лозунг: «Досить глупства! Вище голову! Битись, так битись на чистоту!» [16, с. 779].

5 травня ЦК Компартії у зверненні «Політичне значення загального страйку» вказував на політичний характер боротьби і закликав робітників відмовитись від оборонських лозунгів та перейти в наступ. У цей період Компартія вважала найнеобхіднішим завданням розробку конкретної програми вимог не тільки для шахтарів, а й для робітників інших галузей промисловості. Адже всі, хто брав участь у страйку, мусили розуміти його значимість.

Засідання ЦК Компартії, що відбулося 5 травня, доручило комуністам, котрі входили до НРМ, обговорити це питання, використовуючи групи співчуваючих, у профспілках і страйкових комітетах. Було вирішено розпочати агітацію на користь задо-

волення вимог всіх робітників. Компартія висунула і нові лозунги: націоналізація шахт без компенсації і під робітничим контролем, відставка уряду Болдуїна і утворення робітничого уряду, виплата зарплати робітникам за час, втрачений у період загального страйку. Остання вимога мала підвищити активність страйкарів [12, с. 7—8; 20, с. 136—137, 209—210; 14, с. 144—145].

Національний рух меншості 5 травня теж звернувся з маніфестом до робітників, повністю підтримуючи вимоги, висунуті Компартією [7]. 10 травня Компартія заявила: «Настав час Генеральній раді сказати правду робітникам, що загальний страйк, розпочавшись як промисловий конфлікт на захист життєвого рівня шахтарів, через насильства і погрози капіталістів проти тред-юніонів розвинувся у політичну боротьбу, яка може закінчитися успішно для робітників тільки з відставкою уряду, котрий використовує штрейкбрехерські організації, і утворенням робітничого уряду» [15, с. 152]. Компартія знову закликала робітників перейти до активної наступальної боротьби.

Коли стало відомо про закулісні переговори між Генеральною радою і урядом, Компартія і НРМ розіслали циркуляри на місця. Вони повідомляли, що Генеральна рада готує зраду, нагадували про зраду правих лідерів під час «чорної п'ятниці» і радили негайно скликати засідання страйкових комітетів і рад дії, які мусять прийняти резолюції з вимогою підтримки шахтарів і продовження боротьби [16, с. 786].

12 травня з'ясувалося остаточно, що праві лідери Генеральної ради капітулювали перед підприємцями і урядом. У зверненні від 13 травня «Стійте за шахтарів!» Компартія засудила зраду Генеральної ради і закликала страйкарів не ставати до роботи, відкинути меморандум Самуеля, вимагати скликання надзвичайних конференцій страйкових комітетів і рад дії, надати всебічну підтримку шахтарям [4, с. 132—133].

13 травня звернувся до робітників і НРМ. Він підкреслював: «Припинення загального страйку є національним лихом. Незважаючи на мобілізацію штрейкбрехерів перемога була уже близькою, перемога не тільки для вуглекопів, а й для всього робітничого класу. Перемога і тепер ще можлива, коли кожен організований робітник продовжуватиме боротьбу, виявляючи солідарність, всупереч банкрутству Генеральної ради. Навіть сама Генеральна рада може опастися становище, якщо чинитиме опір натискові уряду і хазяїв» [4, с. 118].

Виконком Національного руху меншості закликав усі організації, які його підтримували, і робітників без хитань «стати на сторону свого класу, коли перед ним постане питання про вибір між вірністю вождям і вірністю робітничому рухові в цілому. Лояльність означає боротьбу за наш клас, а не за вождів, які цю боротьбу не хочуть продовжувати. Краще загибель у боротьбі хоч би за статус-кво, ніж повільне помирання на роботі

в становищі промислових рабів» [4, с. 119]. Виконком НРМ пропонував робітникам конкретні методи продовження боротьби: домагатися звільнення арештованих, провести мітинги з метою продовження страйку до повної перемоги шахтарів, не йти на компроміси з підприємцями [4, с. 119].

Заклики Компартії і НРМ знайшли відгук в робітничих массах. По всій країні влаштовувалися збори, конференції на захист шахтарів, приймалися резолюції протесту проти зради Генеральної ради. Тоді праві лідери профспілок залізничників, транспортників, друкарів налякані рухом протесту підписали принизливі угоди з підприємцями, визнали загальний страйк помилкою і пообіцяли більше до нього не вдаватися.

У цих умовах 15 травня Виконком НРМ знову звернувся до своїх членів: «...робітникам пропонують підписувати угоди, залишаючи їх на волю адміністрації і сприяючи виходу їх із спілки. Жоден прихильник Національного руху меншості ні в якому разі не повинен підписувати такі угоди» [4, с. 121]. НРМ ще раз закликав робітників всебічно підтримувати шахтарів і вимагати цього від виконкомів своїх профспілок, закликав до єдності дій: «Нам відомо, що деякі робітники збираються вийти з профспілок внаслідок незадоволення угодами. Такий вихід мав би рокові наслідки у будь-який час, а особливо в такий момент, який переживаємо ми. Члени спілок мають залишатися в них за всіх обставин» [4, с. 121].

І все ж зрада правих лідерів профспілок і Генеральної ради призвела до зриву загального страйку. Робітники змушені були відступити. Компартія і НРМ зробили все можливе, щоб відступ був організованим. «Страйк,— писав Дж. Меррей,— являв собою чудове досягнення лівих і в той же час жахливе торжество правих» [17, с. 159].

Загальний страйк закінчився невдало через ряд причин, Англійська буржуазія добре підготувалась до опору, діяла рішуче й організовано. Праві лідери профспілок і Генеральної ради залишили робітників напризволяще у найгостріший момент боротьби. В рядах робітничого класу не було єдності. Компартія і НРМ не змогли закріпити свій ідеологічний вплив на маси в організаційному плані, що перешкодило їм взяти керівництво боротьбою у свої руки. Не слід забувати, що «основні керівники Компартії під час загального страйку були в тюрмах і не мали можливості взяти безпосередньо участь у боротьбі, тоді як реформістські лідери могли безкарно здійснювати зраду і дезорганізовувати ряди робітничого класу» [3, с. 97].

Комуністична партія Англії і НРМ самовіддано і найпослідовніше боролися за інтереси трудящих в період загального страйку. Виконком Комінтерну дав таку оцінку діяльності НРМ: «Рух меншості, який протягом всього періоду підготовки до загального страйку, протягом нього і після його ліквідації йшов

пліч-о-пліч з Компартією Великобританії, показав себе дійовою революційною силою» [1, с. 22].

ЛІТЕРАТУРА

1. Тезисы об уроках английской стачки (приняты Исполкомом Коминтерна 8 июня 1926 г.) — «Коммунистический Интернационал», 1926, № 5—6 (54—55), с. 5—25.
2. The Eighth Congress of the Communist Party of Great Britain. Held at Battersea Town Hall on October 16 and 17, 1926. L., 1927, 81 p.
3. Датт Палм. Сорок лет Коммунистической партии Великобритании. — «Коммунист», 1960, № 11, с. 92—103.
4. Документы и речи английских вождей о всеобщей забастовке. М., 1926. 136 с.
5. Центральний державний архів Жовтневої революції ЦРСР, ф. 4459, оп. 2, спр. 19, арк. 92—94.
6. Центральний державний архів Жовтневої революції ЦРСР, ф. 4459, оп. 2, спр. 19, арк. 94—95.
7. Центральний державний архів Жовтневої революції ЦРСР, ф. 4459, оп. 2, спр. 19, арк. 95.
8. „The Worker“, I/V. 1926.
9. National Minority Movement. Report of Special Conference of Action. L., 1926, 36 p.
10. The British mineworkers' struggle. L., без дати, 28 p.
11. Арнот Пейдж. Всеобщая стачка (Воспоминания), — «Борьба классов», 1931, № 6—7, с. 71—80.
12. Bob Stewart. Breaking the fetters. (The memories). L., 1967, 200 p.
13. Харди Джордж. Те бурные годы. Воспоминания о борьбе за свободу на пяти континентах. М., 1957, 217 с.
14. Акимкина Н. А. Компартия Великобритании в борьбе за массы. Изд. Ростовского ун-та, 1970, 190 с.
15. Гурович П. В. Всеобщая стачка в Англии 1926 г. М., 1959, 222 с.
16. Зубок Л. Ход забастовки. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 6, с. 773—789.
17. Мэррей Дж. Всеобщая стачка 1926 г. в Англии. М., 1954. 200 с.
18. Burns Em. The General Strike May 1926; Trades Council in Action. L., 1926, 240 p.
19. Corbett John. The Birmingham Trades Council. 1886—1966. L., 1966, 192 p.
20. Klugmann James. History of the Communist Party of Great Britain. Vol. II., 1925—1927. The General Strike. L., 1969, 364 p.
21. Tate George. London Trades Council. 1860—1950. A History. L., 1950, 310 p.

Ю. О. ГОЛУБКИН

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ЦВІККАУСЬКИХ «ПРОРОКІВ» У ВІТТЕНБЕРЗЬКОМУ РУСІ 1521—1522 РОКІВ

Найважливішою подією другого періоду ранньобуржуазної революції у Німеччині є віттенберзький рух 1521—1522 років, що знаменував початок відкритої боротьби революційних сил за звільнення від економічних і політичних домагань папського Риму, за ліквідацію ряду інститутів і культу католицької церкви. В момент найвищого піднесення руху, 27 грудня 1521 р.,

у Віттенберзі з'явилися вигнані міською радою із Цвіккау студент Марк Томе¹ і ткачі Ніклас Шторх і Томас Дрезхель, котрих в історичній літературі прийнято називати цвіккауськими «пророками». Діючи в Цвіккау, «пророки» мали зв'язки з майбутнім вождем селянсько-плебейського табору Томасом Мюнцером. Ця обставина стала визначальною для подальшої характеристики «пророків» у історіографії. Після поразки Великої селянської війни протестантські автори, намагаючись спростувати твердження католиків про революційний характер лютерівської Реформації, оголосили цвіккауських «пророків» родоначальниками всіх заворушень у Німеччині.

Легенда про згаданих «пророків», як діячів, що прагнули повалити існуючий лад і «вперше поширили отруту безбожного вчення у Німеччині», народилася, головним чином, завдяки відомому гуманістові і активному учасникові віттенберзького руху Філіппові Меланхтону [18]. Добре обізнаний відносно перебування «пророків» у Віттенберзі, секретар курфюрста Саксонського Фрідріха Мудрого Георг Спалатін значно перебільшував, рівень їх ідейної зрілості. У біографії курфюрста Спалатін стверджував, що «пророки» проповідували у Віттенберзі настільки нові й незвичайні ідеї, що «одурманили» всіх «найученіших і найвідоміших» [8, с. 15—16]. У 1553 р. вийшов написаний за дорученням протестантських князів твір Іоганна Слейдана [7], який видавався 80 раз майже всіма європейськими мовами [18, с. 52]. Автор відводив «пророкам» головну роль у підготовці Селянської війни. За словами Слейдана, вони говорили, що ведуть розмови з богом, котрий наказав їм перебити всіх безбожників і створити новий світ, де житимуть і правитимуть тільки благочестиві й невинні. Слейдан вказував, ніби до «пророків» приєднався керівник радикального бюргерства Андреас Карлштадт і ніби з їх оточення вийшов Томас Мюнцер — «зачинщик Селянської війни проти влади в Тюрінгії і Франконії» [7, с. 65]. Такі тенденційні характеристики, дані в роботах протестантських авторів, написаних після Селянської війни, аж до кінця XIX — початку XX століття були основним джерелом для вивчення цієї проблеми. Лише в 1881 р. було надруковано повідомлення групи священників про діяльність «пророків» у Цвіккау в 1521 році [2]. А в 1909 р. Н. Мюллер видав джерела з історії віттенберзького руху [3]. Серед них знаходилися документи, що належали учасникам і очевидцям подій, пов'язаних з перебуванням «пророків» у Віттенберзі: листи Меланхтона і його соратника Амсдорфа, протокольний запис переговорів і переписки Меланхтона та Амсдорфа з Фрідріхом Мудрим, що його зробив Спалатін, своєрідну хроніку віттенберзького руху «Замітки з Віттенберга», створену, гадають, священником Амброзієм Вількеном.

¹ Марк Томе був сином власника бані (Badenstuben) в Ельстерберзі. Тому його називали ще Штюбнером [3, с. 324. Примітка 1].

Однак згадані джерела, які мають першорядне значення для характеристики «пророків» у період віттенберзького руху, буржуазні історики не приймають до уваги. Вони зображують «пророків» головними організаторами революційних виступів плебейських мас у період віттенберзького руху [15, с. 131—132; 17, с. 122].

Марксистська історіографія не має спеціальних праць, присвячених цвіккауським «пророкам». У тих же роботах, де розглядаються різні аспекти Реформації та Селянської війни в Німеччині, можна зустріти думку, що в ході віттенберзького руху 1521—1522 рр. лютерівській програмі Реформації протиставлявся принцип народної Реформації. Як ідеологів останнього напрямку автори називають цвіккауських «пророків» [16, с. 107—108; 10, с. 13; 9, с. 72—73]. Основою для такої оцінки є твердження про революційність висунутих «пророками» ідей, котрі, на думку дослідників, справили значний вплив на радикалізацію віттенберзького руху, посяли паніку серед прибічників помірної лютерівської Реформації і викликали жорстоку боротьбу самого Лютера з ідеологами нової течії у реформаційному русі [9, с. 72—73].

Такі уявлення, котрі ґрунтуються здебільшого на недостатній джерельній базі, потребують уточнення.

Ми прагнули вивчити ідеї, висунуті «пророками» під час перебування у Віттенберзі, їх вплив на хід віттенберзького руху, ставлення до «пророків» поміркованих віттенберзьких реформаторів і Лютера. Все це важливо для загальної оцінки цвіккауських «пророків» у згаданому русі.

У Віттенберзі «пророки» поселилися спочатку у Філіппа Меланхтона, бо Марк Томе раніше вчився у віттенберзькому університеті і був особисто знайомий з відомим гуманістом. Міркування цвіккауських «пророків» спочатку Меланхтону і його соратникам здалися досить незвичайними. В день прибуття їх до Віттенберга Меланхтон визнав за потрібне викласти свої враження курфюсту, Лютеру і Спалатіну. «Не легко висловити, — писав він курфюсту, — чому я відчуваю таке хвилювання. Важливі думки привели мене до переконання, що їх дух виявляє багато таких аргументів, міркувати про які буде нелегко кому б то не було, крім Мартіна (тобто Лютера — Ю. Г.)¹ [3, с. 324]. Перегукуючись з Меланхтоном, Амсдорф зізнавався Спалатіну: він сам розуміє справу недосить, щоб говорити про неї [3, с. 393].

Історики часто переоцінюють значення перших листів Меланхтона і Амсдорфа і, спираючись на них, роблять висновок про незвичайність і новизну ідей «пророків», які немовби викликали серед поміркованих віттенберзьких реформаторів повне заміщення [9, 73]. Карл Гейнц Блашке пише навіть, що в ди-

¹ Лист Меланхтона до курфюста можна знайти в [3, с. 324]. Копію цього листа Меланхтон послав Лютеру. Лист Меланхтона до Спалатіна надруковано в [3, с. 324].

скусях з «пророками» Меланхтон майже прийшов до того, щоб схвалити їх теологічні погляди [12, с. 110].

Однак на підставі перших свідчень Меланхтона і Амсдорфа від 27 грудня 1521 р. важко дістати цілісне уявлення про світогляд «пророків» і ставлення до них авторів листів. Адже Меланхтон, за його визнанням, протягом дня, коли «пророки» знаходилися у Віттенберзі, не встиг зрозуміти, через що (!) «відчуває таке хвилювання». Аналіз наступних відгуків Меланхтона і Амсдорфа про цвіккауських «пророків» показує, що замішання, яке охопило відомого гуманіста і його прибічників, було нетривалим і пояснювалося зовсім не новизною і незвичайністю думок пророків.

1 січня 1522 р. Меланхтон писав, що вже під час першої розмови з ним «пророки» неодноразово посилалися на Лютера [3, с. 394]. Одночасно вони не приховували і розходжень з віттенберзьким реформатором. Як свідчить один із сучасників, «пророки» заявили, що Лютер здебільшого правий, але не у всіх відношеннях і що має з'явитися особистість, вища за нього, з більш високим духом [3, с. 415]. На відміну від Лютера, котрий вважав Біблію «справжнім господарем і наставником всіх творів і вчень на землі» [4, с. 58], «пророки» відстоювали ідею безпосереднього божественного одкровення. Вони вважали Священне письмо недостатнім для виховання людей. Виховання має здійснюватися, на їх думку, тільки через дух. У розмовах з Меланхтоном Марк Томе підкреслював, що він і Шторх наяву спілкуються з богом [3, с. 394]. Про божественні розмови «пророків» Меланхтон згадує вже у своєму першому листі до курфюста від 27 грудня. Мабуть, саме ці містичні мотиви, на яких ґрунтувався світогляд «пророків», і вразили спочатку його і Амсдорфа. Адже, за словами Меланхтона, він ще півроку тому диспутував з Марком Томе, але нічого не чув тоді від нього про розмови з богом [3, с. 324].

Однак перша розгубленість швидко пройшла. «Пророки» нічим не змогли довести свою богообраність і не намагались уточнювати обставин та змісту своїх бесід з богом. Уже 1 січня Меланхтон розчаровано писав: «Марк Томе теж не говорить, де і що говорить йому Бог» [3, с. 394]. У цьому ж листі Меланхтон робить такий характерний висновок: «Мене не дуже хвилює те, що вони («пророки» — Ю. Г.) говорять про божественні розмови та інше» [3, с. 395]. Амсдорф, підкреслюючи, як і раніше, що він — учень у розумінні Священного писання, теж заявляє, що «пророкам» не слід так швидко вірити [3, с. 396]. Погоджуючись, що всемогутній бог вершив чудодійні справи через рибаків та інших непомітних людей, Меланхтон і Амсдорф сумніваються у тому, що «пророки» і є такими обранцями [3, с. 397].

Як бачимо, містичні ідеї «пророків» уже через кілька днів перестали хвилювати Меланхтона і Амсдорфа.

Із розмов з «пророками» Меланхтон виділяє також їх висловлювання про недійсність хрещення немовлят, які не розуміють значення цього обряду, і про необхідність хрестити дорослих людей. У листі від 1 січня Меланхтон зізнається, що дане положення захоплює його [3, с. 395]. Але замішання Меланхтона пояснювалося зовсім не тим, що погляди «пророків» на таїнство хрещення здалися йому новими. Навпаки, Меланхтон пише, що ще Августин і багато його сучасників часто сперечалися «*de baptismo paruulorum*» і, не зумівши прийти до якогось певного міркування, задовольнялися старим звичаєм [3, с. 395]. До того ж під час наступних бесід з «пророками», виявилось, що Шторх, на відміну від Марка Томе, не надає положенню про хрещення дорослих особливого значення [3, с. 399]. Намір Меланхтона відмовитися від обговорення цього питання зміцнив лист курфюрста від 2 січня 1522 р. В ньому говорилося: «Здається небилицею, що люди більше знають про хрещення дітей, ніж знав святий і вчений отець Августин» [3, с. 397]. Відповідаючи на цей лист, Меланхтон погодився з курфюрстом, що «у статті про хрещення дітей немає нічого особливого. І краще буде не сперечатися далі про те, в чому досить сумнівалися» [3, с. 399]. Таким чином цвіккауські «пророки» були дуже далекими від висунення нових принципів Реформації. Містичні та есхатологічні ідеї, котрі вони проповідували, ми зустрічаємо у всіх західноєвропейських рухах середньовіччя. Невипадково Ф. Енгельс відносив «пророків» до числа «тих екзальтованих хіліастичних сект, які продовжували таємно існувати в багатьох місцевостях» [1, 351]. І, мабуть, немає підстав перетворювати керівників замкнутої сектантської групи в ідеологів народного табору Реформації.

Необхідність повторного хрещення віруючих — єдина конкретна вимога, яку «пророки» висували у Віттенберзі. І в цьому відношенні вони, на наш погляд, залишалися позаду спорідненого їм по духу Ганса Бегайма із Нікласхаузена, котрий ще в 1476 р. пов'язував туманні хіліастичні уявлення про майбутнє з конкретними соціально-економічними вимогами¹. Відомий дослідник із НДР Манфред Бенсінг, відносячи Шторха до «численних світських проповідників реформаційного часу», справедливо зазначає, що «сектанська ізольованість, яка, очевидно, була головною причиною відділення від нього Мюнцера, поставила його (Шторха — Ю. Г.) в період всеохоплюючої класової боротьби позаду видатних осіб Реформації» [11, с. 674].

Ми вже бачили, що ідеї «пророків» непокоїли поміркованих віттенберзьких реформаторів недовго. Чому ж Меланхтон і Амсдорф приділяли «пророкам» так багато уваги? У листі від 1 січня Меланхтон насамперед зазначає, що вже під час першої зустрічі з «пророками» він знав, як вони підняли заколот в Цвік-

¹ Програмні вимоги Ганса Бегайма розглянуто в [1].

кау [3, с. 394]. А це, природно, навело Меланхтона на думку, що справу, розпочату в Цвіккау, можна продовжити у Віттенберзі [3, с. 395]. Курфюста теж серйозно турбувала можливість спалаху заворушень. «Оскільки вони (тобто «пророки» — Ю. Г.), — писав Фрідріх Мудрий Меланхтону, — викликали заколот і заворушення у Цвіккау¹, то страшно, як ви самі визнаєте, що вони можуть також і у Віттенберзі вчинити заколот» [3, с. 397]. Подібна думка хвилювала і Амсдорфа. Отже, віттенберзькі реформатори боялися не нових ідей «пророків», а їх революційної діяльності в Цвіккау, яка могла продовжитися і у Віттенберзі.

Але ні Меланхтон, ні Амсдорф тоді не вимагали від курфюста застосування каральних заходів до «пророків». Навпаки, вони виходили з того, що заколот слід утихомирювати не силою, а насамперед Святим письмом [3, с. 397]. Амсдорф вважав, що «пророків» не слід зневажати, доки вони не будуть випробувані [3, с. 396]. Для випробування ж їх Амсдорф і Меланхтон пропонували курфюсту повернути Лютера з Вартбурга, де він ховався від переслідувань за Вормським едиктом, до Віттенберга. Причому Меланхтон пояснював необхідність втручання Лютера в цю справу саме тим, що «пророки» апелювали до нього [3, с. 395].

Про ставлення Лютера до «пророків» після повернення до Віттенберга свідчать його листи до Меланхтона і Амсдорфа від 13 січня 1522 р. і листи до Спалатіна від 17 січня 1522 р. [5, с. 424—428; 5, с. 423; 5, с. 443—444]. З листів Лютера видно, що на початку 1522 р. він не надавав цвіккауським «пророкам» особливого значення і схвилювані повідомлення Меланхтона і Амсдорфа сприйняв дуже спокійно. «Відносно приходу пророків, — писав реформатор Меланхтону, — я не можу приєднатись до твоїх побоювань, бо ти маєш більшу здатність до розмірковувань і більшу освіченість, ніж я» [5, с. 424]. Далі реформатор, виходячи з Святого письма, дав Меланхтону ґрунтовні поради відносно «випробування» «пророків» і перевірки впливу на них «святого духу». Думки «пророків» про необхідність повторного хрещення на тій підставі, що діти не можуть вірити, не справили, за словами Лютера, ніякого впливу на нього [5, с. 427]. Лютер також заявив, що хоче просити у курфюста дозволу на повернення до Віттенберга. Це прохання, як уточнює реформатор, було викликане труднощами з перекладом Старого завіту [5, с. 428]. Мабуть, Лютер потребував допомоги спеціалістів у галузі давньоєврейської мови. Про те, що повернення диктується необхідністю диспуту з «пророками», Лютер у листі до Меланхтона не згадує. Амсдорфу Лютер також про-

¹ Курфюст добре знав про діяльність «пророків» у Цвіккау, бо 18 грудня капелан Ніколай Хаусманн і ряд священників прислали йому детальний звіт про цвіккауські події:

понував улаштувати «випробування» «пророкам», щоб переконатися, чи справді вони — посланці бога [5, с. 423].

17 січня 1522 р. в листі до Спалатіна реформатор застерігає від застосування сили до «пророків» і висловлює побажання, щоб Шторха і Штюбнера — «цих двох димлячих головешок» постарались переконати без крові і меча [5, с. 443—444]. В цьому ж листі Лютер прямо заявляє, що не хоче покидати Вартбурга через цвіккауських пророків [5, с. 444].

Лише після свого повернення у березні 1522 р. з Вартбурга до Віттенберга Лютер розпочинає відкрити полеміку з «пророками». Повідомляючи 12 квітня 1521 р. Спалатіну про свою зустріч з «пророками», Лютер скаржиться, що їх дух здається йому надто гордим і нетерпимим. Вони, за словами реформатора, не слухають умовлянь, не хочуть диспутувати, а вимагають повного довір'я до їх ідей. Реформатор повідомляє, що він пропонував «пророкам» підтвердити їх учення якимось чудом, але вони не погодились на це [5, с. 493].

Хоч після повернення Лютера з Вартбурга до Віттенберга тональність його відзивів про «пророків» різко змінилася, він не вважав їх організаторами та ідеологами особливої народної течії в Реформації. Показові спогади Лютера, висловлені у застольній промові 1532 р. Коли Лютер став вимагати від Штюбнера «чудесних знаменувань», той відповів: «Ви ще побачите досить знаменувань». Навівши цю відповідь, реформатор зазначив: «Він мав на увазі селянське повстання; я ж тоді не розумів цього» [6, с. 409]. Довір'я тут заслуговує тільки те, що в 1522 р. Лютер не вважав «пророків» діячами, котрі прагнули повалити існуючий лад. Думку ж «пізнього» Лютера про те, ніби Штюбнер у 1522 р. передбачав спалах Селянської війни, слід вважати такою ж легендою, як і вигадки протестантських авторів другої половини XVI століття.

У джерелах 1521—1522 рр. ніде не згадується ні про відкриті виступи цвіккауських «пророків», ні про їх зв'язки з керівником радикального бюргерства Карлштадтом і плебейськими масами міста, ні про їх вплив на хід віттенберзького руху. Дослідник з НДР Герхард Фукс справедливо вказує, що «пророки» знайшли у Віттенберзі небагатьох прибічників [13, с. 510]. Це зрозуміло, бо «пророки» не пов'язували своїх ідей з конкретними завданнями, які розв'язувалися в ході віттенберзького руху.

Отже, розглянутий матеріал показує, що підстав для оцінки цвіккауських «пророків» як ідеологів і організаторів народного напрямку Реформації немає. Їх полеміка з поміркованими віттенберзькими реформаторами свідчить, що в 1521—1522 рр. стало виявлятися розчарування народних мас у деяких пунктах вчення і програми колишнього вождя єдиного національного антиримського руху Мартіна Лютера. Однак лютерівській програмі поміркованої Реформації тоді ще не було протиставлено програму народної Реформації, яка могла б згуртувати плебейв

і селян у єдиному революційному таборі. Плебейський рух під час віттенберзьких подій 1521—1522 р. розвивався стихійно. Програму народної реформації чітко сформулював тільки через два роки після віттенберзьких подій видатний німецький революціонер Томас Мюнцер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 327—415.
2. Ältester Bericht über die Zwickauer Propheten. — „Zeitschrift für Kirchengeschichte“. — Bd. V, Heft 2, 1881, S. 323—325.
3. Die wittenberger Bewegung 1521 und 1522. — „Archiv für Reformationsgeschichte“, — VI Jg., Leipzig, 1909, S. 161—226; 261—325; 385—469.
4. Luther Martin. Grund und Ursach aller Artikel, so durch die römische Bulle unrechtlich verdammt worden. EA, Bd. 24, S. 52—150.
5. Luther Martin. Briefwechsel. WA Br, Bd. 2, 746 S.
6. Luther Martin. Tischrede. WAT, Bd. I, 670 S.
7. Sleidanus Johannes. De statu religionis et rei publ. Carolo V. Caesare commentarii... O. O., 1671, 166 S.
8. Spalatin Georg. Leben Friedrich des Weisen Churfürsten zu Sachsen. — In: Sammlung vermischter Nachrichten zur Sachsischen Geschichte. Bd. V, Chemnitz, 1770, S. 1—194.
9. Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. Изд. 2, М., 1955, 568 с.
10. Штерн Л. Идеологическая и политическая роль Реформации в прошлом и настоящем. — «Ежегодник германской истории», Вып. 1, М., 1969, с. 11—28.
11. Biographisches Lexikon zur deutschen Geschichte. Von Anfängen bis 1945. Berlin, 1970, 680 S.
12. Blaschke Karlheinz. Sachsen im Zeitalter der Reformation. Gütersloh, 1970, 178 S.
13. Fuchs Gerhard. Karlstadts radikal-reformatorisches Wirken und seine Stellung zwischen Müntzer und Luther. — „Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle—Wittenberg“, Gesellschaftl. und sprachwiss. Reihe. Jg. 3, 1953—54, H. 3, S. 523—550.
14. Hoyer Siegfried. Hans Böheim — der revolutionäre Prediger von Nicklashausen. — „ZFG“, 1970, H. 2, S. 185—197.
15. Joachimsen Paul. Die Reformation als Epoche der deutschen Geschichte. München, 1951, 420 S.
16. Kamnitzer Heinz. Zur Vorgeschichte des deutschen Bauernkrieges. Berlin, 1953, 144 S.
17. Kantzenbach Friedrich Wilhelm. Martin Luther und die Anfänge der Reformation. Gütersloh, 1965, 260 S.
18. Steinmetz Max. Das Müntzerbild von Martin Luther bis Friedrich Engels. Berlin, 1971, 460 S.

В. Ф. МЕЩЕРЯКОВ

ПРОНИКНЕННЯ ХРИСТИАНСТВА В ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ

Становлення християнства в Херсонесі Таврійському належить до важливих проблем, що стосуються ідеології стародавнього світу пізньоантичного часу, історії самого Херсонесу і політики Візантії у Північному Причорномор'ї.

Розробкою різних аспектів цієї проблеми займалися такі до-революційні дослідники, як В. В. Латишев, С. П. Шестаков, О. Л. Бертъе-Делагард, М. І. Ростовцев, Є. Є. Голубинський та інші. Однак багатьох питань теми вони або зовсім не торкалися, або висвітлювали їх недостатньо, що було зумовлено підміною питання про початок християнства в Херсонесі питанням про початок херсонеського єпископату. Крім того, для вивчення багатьох важливих ланок процесу християнізації жителів Херсонесу тоді ще не вистачало археологічного матеріалу.

У радянській історичній науці немає спеціальних робіт з даної теми, хоча окремі її аспекти розглядаються в монографії А. Л. Якобсона [48, с. 125—221], в статтях Д. В. Айналова [28, с. 187—190], Е. І. Соломонік [42; 43], Н. П. Сорокіної [44, с. 228—233] та інших.

Ми прагнули на підставі існуючих археологічних і агіографічних джерел дати аналіз процесу первісної християнізації жителів Херсонесу Таврійського і показати реакцію основної маси населення міста на поширення нової релігії.

Є. Е. Іванов [36, с. 41]. Н. В. П'ятишева [40, с. 187], Є. Г. Суров [45, с. 59] вважають, що вже з кінця I ст. н. е. Херсонес посів у християнському світі виключне становище бо перетворився в місце заслання римських вельмож, котрі прийняли християнство. Однак ніяких слідів цього «виключного становища» ми не знаходимо, якщо не зважати на пізню і сумнівну легенду про перебування і мученицьку смерть у Херсонесі I ст. н. е. зсильного римського єпископа Клімента [4, с. 1—153]. Життя цього християнського святого не витримують критики. В них, наприклад, сказано, що в Херсонесі за Клімента щодня до двох тисяч християн, зісланих до каменоломень, приєднувалося по 500 (!) чол. і в місті діяло 80 церков.

Не можна погодитися з О. Л. Бертъе-Делагардом, що на дільниці некрополя, розташованій на скелястій височині в районі так званого Заміського хрестоподібного храму, з I ст. н. е. ховали тільки християн [33, с. 56—62]. По-перше, з 305 розкритих там поховань тільки 11 мали явно виражені християнські ознаки: родові склепи № 1409, 1452, 1465, 1598, 1589; 2113, 2147; 2173, 2138, 2190 і вирубана в скелі гробниця № 2122 [17, с. 20; 29; 23, с. 88; 24, с. 85, 87; 25, с. 123, 125; 18; с. 55; 19, с. 2; 21, 28]. По-друге, на цій дільниці некрополя відкрито 10 склепів, у яких були ніші для поховальних урн: № 1410, 1480, 2108, 2151; 2153; 2155; 2157; 2158; 2160; 2161 [17, с. 20; 23, с. 93; 19, с. 3—5, 17]. Спорудження цих язичницьких склепів (спалення трупів несумісне з християнською ідеєю про воскресіння мертвих) припадає на I—III ст. н. е. По-третє, в 17 похованнях (№ 2139, 1458, 1465, 1466, 1492, 1493; 1506; 1570; 1613; 1623; 2091; 2095; 2137, 2138, 2176, 2191 і могили «Г» із розкопок 1953 р.) зустрічаються атрибути греко-римських культів, зокрема амулети і трубочки для носіння заклинань [17, с. 30; 23,

с. 87—103; 24, с. 80, 90, 92; 25, с. 120; 18, с. 54—55; 61; 19; с. 22; 28; 15, с. 84—85]. Здебільшого це поховання I—III століть, але є й пізніші. Наприклад, № 1570, 1466 відносяться до IV ст. По-четверте, О. Л. Бертъ-Делагард відкидає можливість використання християнами язичницьких поховальних споруд більш раннього часу. Але ми маємо класичний приклад використання одного склепу язичницькою сім'єю, яка потім прийняла християнство. Це родовий склеп № 2138, в якому поряд з трьома золотими трубочками для носіння заклинань та сердоліковою гемою з вирізаним зображенням Зевса на троні і стоячої Афіни, археологи знайшли бронзову поясну пряжку грубої роботи з хрестом, що відноситься до V—VI століть [18, с. 55]. Цікавим є приклад пристосування християнами пам'яток язичницького часу для культових цілей. Так, мармуровий жертвник у вигляді палиці Геракла в християнському храмі VI ст. використовувався як свічник [17, с. 43—44], а невелика урна-домовина — як ковчезик для частини мощей християнських святих [20, с. 9]. І, нарешті, наявність світильників у похованні не може бути ознакою християнської належності останнього, бо світильники трапляються у найрізноманітніших похованнях, що відносяться до різного часу і знаходяться на всіх ділянках херсонеського некрополя.

Археологічні матеріали, котрі датуються I—III ст. н. е., не містять ніяких слідів християнського культу. Правда, Е. І. Соломонік опублікувала групу написів — *dipinti* [42, с. 55—77], нанесених білою фарбою на глиняні одноручні горшечки, які часто зустрічаються у пізньоантичних II—III ст. некрополях міст Північного Причорномор'я і особливо Херсонесу. Більшість написів на посудинах — це імена грецьких і єгипетських богів (Зевс, Гера, Гермес, Тюхе, Серапіс, Ісіда), що мають відношення до хтонічних культів. Один напис — «Хай буде милостивим до мене бог» (*Εἴλεος μοι ὁ θεός*), виявлений на чотирьох херсонеських і двох тірійських горшечках, є, на думку Е. І. Соломонік, найбільш раннім християнським, що свідчить про існування християнських общин у містах Північного Причорномор'я уже в III столітті. Нам такий висновок здається передчасним. Справа в тому, що греки досить часто вживали згадану формулу, звертаючись до чужоземних богів (Е. І. Соломонік наводить аналоги). Крім того, горшечки з такими написами часто зустрічаються разом з язичницькими предметами. Так, з невеликою херсонеською посудиною у вирубаній могилі з підбоями, розкопаній 1910 р. [26, с. 249; ДХМ, інв. № 20 879], знайдено два бронзових футляри для заклинань і «оболи Харона». В Тірі [46, с. 130—133] і Херсонесі [21, с. 77, 186; Ермітаж, X.1896, 49] горшечки з написом «Хай буде милостивим до мене бог» зустрічаються разом з аналогічними посудинами, по тулову яких білою фарбою написано «Πετρε, ευφραίνου» — «Пий, радій». С. Я. Лур'є пов'язує такі написи з орфічними уявленнями про

загробне життя і вважає, що в них йдеться про воду джерела Мнемосіни, яку мав пити покійник для досягнення безсмертя [39, с. 24, 27]. Нарешті, вже згаданий горщечок з Тіри знайдено в культовому приміщенні № 24 разом з двома грецькими культовими скульптурами, зокрема з гермою бородатого Діоніса [46, с. 130—132]. Таким чином, не заперечуючи апотропейчного характеру групи горщечків з написами — *dipinti*, ми не вважаємо їх найбільш ранніми християнськими написами.

Агіографічні джерела свідчать, що християнські проповідники, прибулі на самому початку IV ст., не першими познайомили херсонесців з християнським вченням. У «житіях» можна знайти досить ясні вказівки на «деяких з вірних», що поховали тіло замученого еллінами та іудеями Василя [4, с. 160, 165]. Отже, до IV ст. у місті вже існувала невелика християнська община, котра зазнавала гонінь з боку більшості жителів. Язичники, наприклад, зовсім безкарно могли вбивати місіонерів. Більш того, «деякі з вірних» змушені таємно, «ради страху від множества еллін» ховати мучеників [4, с. 162, 167; 6, с. 110]. Втікає з Херсонесу, зазнавши «немилосердя» громадян, єпископ Єферій [5, с. 83]. Вигнаними з міста знаходить християн присланий з Константинополя єпископ Капітон [4, с. 162, 167; 6, с. 111]. Цікаву думку висловлює Е. І. Соломонік [43, с. 171] відносно протидії християнству язичницьки настроєних римських солдат і моряків, що базувалися в Херсонесі при Діоклетіані. Активну участь легіонерів в антихристиянських виступах відбиває одна з редакцій «житій», що збереглася у вірменському Сінаксарії Тер-Ісраеля [7, с. 178—179]. Отже, у першій чверті IV ст. християнська релігія у Херсонесі майже не мала adeptів і офіційно переслідувалася.

Християнізацію всього населення міста «житія» пов'язують з посольством херсонесців до імператора Костянтина та діяльністю послання імператора єпископа Капітона, який прибув до Херсонесу з 500 воїнами [5, с. 85—88]. Ця частина «житій» найтенденційніша, але частка істини тут, безумовно, є. Малоймовірно, щоб прислали єпископа з загоном. Адже призначення вищого духовенства в Херсонес із Константинополя стало практикуватися тільки після 451 року. Про насильницьку ж християнізацію не йшлося тоді навіть у центральних областях імперії, не говорячи вже про такі околиці, як Херсонес. Існування ж наказу Костянтина про віротерпимість, припинення гонінь, офіційне визнання християнства як релігії, що має право на існування, не викликає сумніву. Цей наказ згадується у кількох редакціях «житій» [5, с. 85; 8, с. 120—131]. Запровадження в життя імператорської постанови, покладалося, мабуть на малий легіон балістаріїв, розквартирований тоді в Херсонесі [3, с. 36, 13, с. 5—18].

Вжиті заходи привели до того, що в 20-х роках IV ст. н. е. християнська община в Херсонесі дістала право на легальне

існування. Мабуть, трохи пізніше відбулося і організаційне оформлення херсонеських християн в єпархію. Правда, у двох списках вітців церкви, які брали участь у роботі I Вселенського собору (Нікея, 325 р.) є підпис херсонеського єпископа Філіппа [32, с. 295; 38, с. 87], але засвідчують її тільки Синайський і арабський списки, пізніші за походженням. У більш ранніх 11 її немає. На II Вселенському соборі (Константинополь, 381 р.) цілком достовірно був присутнім глава херсонської єпархії Єсферій. Його підпис є майже у всіх списках [34, с. 380].

Матеріали археологічних розкопок показують, що до останньої чверті IV ст. християнська община в Херсонесі залишалася кількісно невеликою і помітної ролі не відігравала. Християнські надгробники, знайдені тут, датуються, як правило, VI—VII століттями. До кінця IV—V століть можна віднести тільки надгробник Теодоракіса з хрестом і найдавнішою формулою християнської епітафії [ДХМ, інв. № 4134] та два ранньохристиянські надгробники з прикрасою у верхній частині (кругле заглиблення, в якому міститься рельєфна розетка, що складається з пелюсток) [12, с. 17, рис. 1]. Цим же часом датуються і два будівельних написи, оздоблені хрестами [11, № 7; 16, с. 41]. Згадаємо амулет, виявлений під час розкопок 1898 р.—погрудне зображення безбородої чоловічої фігури з хрестом у здіянутих догори руках і написом: «Боже, допоможи носієві. Амінь» [10, № 41]. За палеографічними особливостями В. В. Латишев відносить цей амулет до ранньовізантійського періоду [10, с. 28—29]. Не раніший V віку і знайдений в 1898 р. уламок мармурової плити з зображенням Христа та апостола Петра і написом [10, с. 26]. Кінцем IV століття Д. В. Айналов датує фрагмент статуарної групи з Херсонесу «Жертвоприношення Ісаака» [28, с. 187—190]. Крім цього фрагмента, у фондах Херсонеського музею зберігається ще шість ранньохристиянських скульптурних груп. Тільки один з них (фрагмент «Чудище, котре пожирає рибу» [ДХМ, інв. № 3415]) можна віднести до кінця IV ст. Решта (два фрагменти статуї Доброго пастиря [ДХМ, інв. № 3395 і 1/35 680] та три фрагменти статуї Орфея — [ДХМ, інв. № 4155, 4156, 4575]) належать до пізнішого часу, десь до V—VI ст.

Наступну групу пам'яток, що мають відношення до раннього християнства, становить червонолакова кераміка, зокрема миски і чаші з графічними або штампованими християнськими символами. На дні знайденої в 1904 р. миски, з зовнішнього боку, бачимо зображення юного Спасителя, лице якого звернено до глядача [24, с. 36, рис. 12]. Фрагмент аналогічної миски з зображенням Доброго пастиря виявлено в 1961 р. (Ермітаж, інв. № Х.1961, 428]. На думку С. А. Беляєва, миски такого типу виготовлялися в кінці IV—V ст. у Північній Африці [31, с. 37]. В Херсонесі часто знаходять фрагменти червонолакової посуду з штампованим хрестом на зовнішньому боці дна. Вкажемо, зо-

крема, на уламки двох червонолакових чаш, виявлених 1903 р. в насипу некрополя [23, с. 80; 24, с. 47], і три фрагменти мисок [ДХМ, інв. № 16 830, 16 833, 3761], виявлені Р. Х. Лепером у 1908 р. в цистерні пізньоримського часу. Такий посуд, мабуть, теж привізний і з'явився не раніше V ст. [31, с. 35—36]. У 1903 р. в насипу некрополя зустрілося днище патери, на зовнішньому боці якого був нашкрябаний хрест з перекриттям [23, с. 80]. Патери такого типу побутували в Херсонесі з кінця IV — V ст. [31, с. 33—34].

IV століттям, вірніше другою його половиною датується знайдена в Херсонесі скляна культова посудина з рельєфним зображенням ранньохристиянських символів [ОДАМ, інв. № А/56 217; 44, с. 228—238].

Звернімося до матеріалів Херсонеського некрополя. На всіх його дільницях, за винятком району Заміського храму VI ст., групи склепів з християнським мережанням та успальниць VI—X століть, тільки 13 поховань можна вважати ранньохристиянськими. Це гробниця, обкладена дрібним каменем № 11, склепи № 620, 669, 797, 1095; 2283; 2293; 2360, склеп, виявлений під час робіт військово-інженерного відомства 1901 р., склеп № 108/18 з розкопок Р. Х. Лепера 1908 р., склеп № 2 (розкопки А. К. Тахтая 1937 р.), склеп № 2, виявлений під час будівельних робіт по вулиці Древній (розкопки Л. Г. Колесникової) і склеп по вулиці М. Островського, розкритий при земляних роботах 1968 р. [19, с. 52, 53, 57, 71; 20, № 11; 21; с. 176; 22; с. 100, 115; 26, с. 204; 26, с. 33—34]. Про належність цих пам'яток до християнських свідчать виявлені в них предмети християнської атрибутики, зокрема хрестики найдавніших форм або зображення їх на посуді, світильниках, металі, кам'яних плитах. Аналіз поховального інвентаря дає можливість зробити висновок, що предмети з християнською символікою з'являються у вказаних похованнях не раніше другої половини IV ст. Кидаються у вічі нечисленність і розкиданість цих склепів та гробниць по різних дільницях некрополя. Вони губляться у величезній масі поховань перших століть нашої ери, вважати які християнськими немає ніяких підстав. Як уже згадувалося, на дільниці некрополя в районі Заміського храму є тільки 11 явно християнських поховань, причому лише п'ять з них можна датувати другою половиною IV — початком V століть (№ 1452, 1465, 1589, 2113, 2190). Тут же, під алтарною частиною великого хрестоподібного храму VI століття, в 1953 р. було знайдено залишки меншого християнського храму, побудованого, як свідчать виявлені монети, в самому кінці IV ст. Мабуть, це перша християнська культова споруда в Херсонесі, щось на зразок кладовищенської каплиці [15, с. 59]. Нарешті, не раніше другої половини IV ст., зроблено християнське мережання восьми однотипних склепів, опублікованих М. І. Ростовцевим [41, с. 449—507].

Таким чином, до кінця IV ст. у Херсонесі Таврійському існувала невелика християнська община, організаційно оформлена в єпархію. Незважаючи на підтримку Візантії, до кінця V століття християнська ідеологія не стала ще панівною в Херсонесі. Вона існувала поряд з язичницькою вірою. Про зруйнування храмів, присвячених богам греко-римського пантеону, мова не йде. Кількість християнських поховань, як і раніше, залишається надзвичайно малою у порівнянні з загальною кількістю їх на той час. Більшість мешканців міста вперто не хотіла звертатися до нової віри. Навіть у V столітті язичництво зберігало в Херсонесі міцні позиції. Так, існував ще такий обряд, як спалювання трупів [40, с. 187]. В кінці ж V — на початку VI століття, коли насильницька християнізація, проводжувана центральною візантійською владою у Північному Причорномор'ї, досягає апогея, у Херсонесі починають руйнувати язичницькі храми, а на їх місці зводити великі, чудово оздоблені базилики. В монументальному будівництві херсонеські християни наслідували архітектурні традиції малоазійських міст [48, с. 125—221]. Однак християнізація населення просувалася дуже повільно, бо зустрічала впертий опір язичницьких мас. Тільки в VI столітті на монетах міста з'являється зображення хреста [29, с. 100—101]. Ще в середині VII ст. папа Мартін, зісланий в Херсонес, скаржився на «язичницькі звичаї» громадян [47, с. 116]. Аналогічні свідчення є для початку IX ст. [1, с. 268] і навіть для середини XIII ст. [2, с. 18].

Чим же пояснюється такий консерватизм херсонесців, їх прихильність до старих культів? Насамперед тим, на нашу думку, що християнство в Херсонесі не мало достатньої соціальної бази. І археологічні (вказані вище християнські родові усипальниці — склепи з золотом та іншими дорогоцінностями), і агіографічні джерела (хрещення Василеєм сім'ї херсонеського архонта, посольство «перших людей» міста до Костянтина і т. п.) свідчать, що до нової віри залучались насамперед і здебільшого представники заможної міської верхівки. Основна ж маса населення негативно реагувала на проникнення християнської ідеології. Гостра соціальна боротьба виливалася в форму народних антихристиянських виступів, супроводжуваних убивствами, вигнанням, конфіскацією майна представників панівного класу — адептів християнства¹. Не слід, звичайно, забувати, що Херсонес був віддалений від основних центрів античного світу. Однак, це не головна причина, адже в подібному становищі знаходився і Боспор, проте християнство перемогло там швидше і легше [30, с. 107; 37, с. 67, 68]. На Боспорі торжество християнства підготував внутрішній розвиток релігійних ідей, розповсюдження синкретичного культу Бога найвищого і релігій-

¹ Широкі народні виступи проти християнства в IV столітті були також у Вірменії та Іберії [35, с. 124].

них общин синодів [37, с. 57—67; 9]. У Херсонесі ж релігійний синкретизм не набрав широких масштабів. Існування тут культу Бога найвишого можна тільки передбачати [14, с. 161—163]. Немає даних і про синоди.

Крім того, внаслідок особливого становища і відносин з навколишнім «варварським» світом, що історично склалися, Херсонес зберігав своє грецьке обличчя більшою мірою, ніж інші поліси Північного Причорномор'я. Такого значного етнічного змішування, як на Боспорі, тут не спостерігалось навіть в III—IV століттях. А саме етнічна різноманітність населення прискорила і полегшила розповсюдження християнства на Боспорі.

Отже, християнська ідеологія не визріла в надрах херсонеського суспільства, а стала для більшості жителів міста ідеологією чужою, занесеною іззовні. Процес християнізації жителів Херсонесу почався порівняно пізно, наприкінці III — початку IV століть, і через вказані соціальні та ідеологічні причини розтягся на два століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильевский В. Г. Хождение апостола Андрея. — В кн.: В. Г. Васильевский. Труды, т. II, вып. 1, СПб., 1909, 296 с.
2. Епископа Феодора аланское послание. Перевод Ю. Кулаковского. — ЗООИД, т. XXI, 1898, с. 11—27.
3. Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. Перевод Н. В. Малицкого. — ИГАИМК, вып. 91, 1934, 121 с.
4. Лавров В. В. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности. — В кн.: Памятники Христианского Херсонеса, вып. II, М., 1911, 184 с.
5. Латышев В. В., Кекелидзе К. Житие св. епископов херсонских в грузинской минее. — ИАК, вып. 49, СПб., 1913, с. 108—112.
6. Латышев В. В. Страдание священномучеников херсонских. — ИАК, вып. 23, СПб., 1907, с. 108—112.
7. Меликсет-Бек Л. М. Армянские источники о Херсонесе. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов II украинско-армянской научной сессии. Киев, 1965, с. 178—181.
8. Херсонские святители. Перевод С. Серафимовича. — ЗООИД, т. VII, 1868, с. 120—131.
9. Корпус боспорских надписей. М.—Л., 1965, 951 с.
10. Латышев В. В. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1895—1898 гг. — МАР, № 23, СПб., 1899, 76 с.
11. Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. СПб., 143 с.
12. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России. — ИАК, вып. 65, Пгр., 1918, с. 9—26.
13. Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса. — ИАК, вып. 23, СПб., 1907, с. 1—20.
14. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические надписи из Херсонеса. Киев, 1964, 193 с.
15. Домбровский О. И. О полевых археологических исследованиях загородного крестового храма Херсонеса. — Архив ГХМ, д. 708.
16. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 г. — ИАК, вып. 1, СПб., 1901, с. 1—55.
17. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1902 г. — ИАК, вып. 9, СПб., 1904, с. 1—62.
18. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г. — ИАК, вып. 33, СПб., 1909, с. 50—67.

19. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г.— ИАК, вып. 42, СПб., 1911, с. 1—91.
20. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведывающего раскопками в Херсонесе за 1891 год.— ОАК за 1891 г., СПб., 1893, с.
21. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведывающего раскопками в Херсонесе за 1896 год.— ОАК за 1896 г., СПб., 1898, с. 165—198.
22. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г.— ИАК, вып. 4, СПб., 1902, с. 51—109.
23. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г.— ИАК, вып. 16, СПб., 1905, с. 37—113.
24. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.— ИАК, вып. 20, СПб., 1906, с. 17—100.
25. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.— ИАК, вып. 25, СПб., 1907, с. 67—71.
26. Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя.— ХСб., вып. II, Севастополь, 1927, с. 187—256.
27. Тахтай А. К. Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г. — ХСб., вып. IV., Симферополь, 1948, с. 19—43.
28. Айналов Д. В. Мраморная группа жертвоприношения Исаака.— *Seminarium Kondakovianum*, Прага, 1927, с. 187—190.
29. Анохин В. А. Обзор монетного дела средневекового Херсона. НСф., вып. 3, Киев, 1968, с. 99—113.
30. Арсеньева Т. М. Могильник у дер. Ново-Отрадное.— В кн.: Поселения и могильники Керченского полуострова начала н. э. М., 1970, с. 82—149.
31. Беляев С. А. Краснолаковая керамика Херсонеса IV—VI веков.— В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 31—38.
32. Бенешевич В. Синайский список отцов Никейского первого вселенского собора.— ИАН, VI, серия № 1, СПб., 1908, с. 1—207.
33. Бертъе-Делагард А. Л. О Херсонесе.— ИАК, вып. 21, СПб., 1907, с. 1—207.
34. Деяния вселенских соборов, т. 1, Казань, 1887, 364 с.
35. Ельницкий Л. А. К истории антицерковных и антихристианских тенденций в Армении в IV в. н. э.— ВДИ, 1965, № 2, с. 122—130.
36. Иванов Е. Э. Херсонес Таврический. Симферополь, 1912, 376 с.
37. Кубланов М. М. Религиозный синкретизм и появление христианства на Боспоре.— В кн.: Ежегодник Музея истории религии и атеизма, т. II, М., 1958, с. 57—68.
38. Лебедев Д. Список епископов первого вселенского собора в 318 имен.— Записки АН, серия VIII, т. XIII, № 1, Пгр., 1916, 116 с.
39. Лурье С. Я. Древнегреческие паспорта для входа в рай.— В кн.: Вопросы античной литературы и классической филологии. М., 1966, с. 23—28.
40. Пяташева Н. В. К вопросу об этническом составе населения Херсонеса в I—VI вв. н. э.— В кн.: Античное общество, М., 1967, с. 183—187.
41. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России, т. I, СПб., 1914, 537 с.
42. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени.— ВДИ, 1973, № 1, с. 55—77.
43. Соломоник Э. И. О римском флоте в Херсонесе.— ВДИ, 1966, № 2, с. 167—171.
44. Сорокина Н. П. Три стеклянных сосуда с рельефным изображением из Северного Причерноморья.— МАПП, вып. III, Одесса, 1960, с. 228—233.
45. Суров Е. Г. Херсонес Таврический. Свердловск, 1961, с. 155.
46. Фурманська А. I. Розкопки Тірі в 1958 р. АП УРСР, т. XI, 1962, с. 122—137.
47. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса VI—X веков.— В кн.: Памятники христианского Херсонеса, вып. III, М., 1908, 143 с.
48. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, № 63, 1959, 364 с.

З М І С Т

Бердута М. З. Висвітлення боротьби партії проти «лівих комуністів» і троцькістів у період Бреста в радянській історіографії 20-х — першої половини 30-х років	3
Бутенко В. І. Радянська історіографія про діяльність перших МТС на Україні в 1927—1929 роках	9
Феокистов В. А. Соціально-політичні відносини в СРСР на сторінках історичних журналів (1960—1970 рр.)	15
Комшуков О. А. Радянсько-іспанські відносини 1936—1939 років у радянській історичній літературі	20
Єна М. І. Інтернаціональні зв'язки чехословацьких і радянських трудящих (1926—1936 рр.) в радянській і чехословацькій історичній літературі	26
Митряев А. І. Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії	32
Шиловцева В. С. Історія стародавнього Риму у висвітленні російського просвітителя І. А. Третьякова	44
Ревегук В. Я. Перші кроки культурно-освітнього будівництва в До-нецько-Криворізькій республіці	49
Мигаль Б. К. Організація державної насінневої допомоги трудящому селянству України у відбудовний період	56
Казак В. М. Радянські громадяни — учасники народно-визвольної війни в Югославії (1941—1945 рр.)	67
Головко В. О. Профінтерни і створення Тихоокеанського секретаріату профспілок	73
Литвиненко Ю. Г. Індійські комуністи і робітничо-селянські партії	80
Черноскутов О. І. Національний рух меншості і загальний страйк 1926 р. в Англії	86
Голубкін Ю. О. До питання про роль цвіркауських «пророків» у вітенберзькому русі 1521—1522 років	93
Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства у Херсонес Таврійський	100

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

История, № 118

Выпуск 9

(На украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Харьковском
государственном университете

Редактор *О. М. Відміш*
Техредактор *Л. Т. Момот*
Коректор *Т. О. Жигальцова*

Передано до складання 23/IV 1974 р. Підписано до друку 8/XII 1974 р. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 3. Умовн.-друк. арк. 6,75. Обл.-вид. арк. 7,9. Тираж 1000. Замовлення 746. БЦ 50327. Ціна 47 коп.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»
при Харківському державному університеті.
310003, Харків, 3, Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління
у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі.
Харків, Університетська, 16.